

İRAN VE TURAN TARİHİ

Araştırmaları Dergisi

İRAN VE TURAN TARİHİ

Araştırmaları Dergisi

Cilt: 4 - Sayı: 7- Aralık/2021

Uluslararası hakemli bir dergidir. Aralık ve Haziran sayıları olmak üzere yılda iki kez yayımlanır. Derginin elektronik versiyonuna dergipark.gov.tr/irtad adresinden erişilebilir.

**THE JOURNAL OF IRAN AND TURAN
HISTORICAL RESEARCH**

Vol: 4 - No: 7 - December 2021

Is a peer-reviewed bi-annual international academic journal, published as December and June issues.
The electronic version of the journal can be read at dergipark.gov.tr/irtad.

Sahibi ve Sorumlusu / Owner

CİHAN ORUÇ

Editör/ Editor

CİHAN ORUÇ - EMRE KESER

HAMİ DEMİR - KAAAN AKAR

Redaktör

Alperen Köse

E-ISSN 2667-4971

Her hakkı mahfuzdur. Ancak Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir. Yazıların içeriğinden Yazarlar sorumludur.

**DERGİNİN TARANDIĐI
İNDEKSLER
THE JOURNAL İS İNDEXED İN**

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Osmangazi Özgüdenli
Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Doç. Dr. M. Bilal Çelik
Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Altay Tayfun Özcan
Dumlupınar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Ömer Subaşı,
Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Serkan Acar
Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Gülay Karadağ Çınar
Aydın Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Yahya Başkan
İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Bayram Arif Köse
Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Mehmet Dağlar
Iğdır Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Cihan Oruç
Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Şenay Yanar
Gümüşhane Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Tuba Tombuloğlu
AB ve Dış İlişkiler Dairesi Başkanlığı

Dr. Hasan Asadi
Mohaghegh Erdebili Üniversitesi Tarih Bölümü

DANIŐMA KURULU

Prof. Dr. Ahmet TaŐaĐıl

Yeditepe Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Tufan Gündüz

Milli Savunma Üniversitesi Kara Harp Okulu

Prof. Dr. Mehmet AlparĐu

Emekli Öğretim Üyesi

Prof. Dr. Resul Caferiyan

Tahran Üniversitesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Ali İpek

Iğdır Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Nuri Yavuz

Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Yahya Başkan

İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Hasan Hüseyin GüneŐ

Bartın Üniversitesi

Dr. Abbas Ahmedvend

BeheŐti Üniversitesi İslam Tarihi Bölümü

Dr. Muhammed Kazım Rahmeti

İran İslam Ansiklopedisi Kurumu Araştırmacı

Dr. Öğr. Üyesi Ali AhmetbeyoĐlu

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakóltesi Tarih bölümü

Dr. Öğrt. Üyesi Selim Serkan Ükten

Aksaray üniversitesi Fen-Edebiyat Fakóltesi Tarih bölümü

SAYI HAKEMLERİ

Prof. Dr. Serkan Yazıcı

Sinop Üniversitesi-Fen Edebiyat Fakültesi-Tarih Bölümü

Doç. Dr. Mehmet Dağlar

Iğdır Üniversitesi- Fen-Edebiyat Fakültesi-Tarih Bölümü

Doç. Dr. Ömer Subaşı

Atatürk Üniversitesi-Fen Edebiyat Fakültesi-Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Yeşil

Sakarya Üniversitesi- İlahiyat Fakültesi- İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Aydın Eryılmaz

Iğdır Üniversitesi-Iğdır Meslek Yüksekokulu

Dr. Öğr. Üyesi Canan Kuş Büyüktaş

Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi-Fen Edebiyat Fakültesi-Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Erhan Giray

Artvin Çoruh Üniversitesi-Fen Edebiyat Fakültesi-Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Gökhan Gökmen

İstanbul Üniversitesi-Fen Edebiyat Fakültesi-Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Şen

Dr. Öğr. Üyesi Orhan Kaplan

Sakarya Üniversitesi- Fen-Edebiyat Fakültesi-Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Nurettin Hatunoğlu	<p>یک اوروغ ازبک که مشهور به نام آمازونهای ازبک است: لقیها</p> <p><i>Özbek Amazonları Olarak Adlandırılan Bir Özbek Uruğu: Lakaylar</i></p>	<i>s.1-17</i>
Odil Zaripov	<p><i>Neighborhood Rights in Landownership in Turkistan and Crimea, Similarities and Differences (Late XIX and Early XX Century)</i></p> <p><i>Türkistan ve Kırım'da Toprak Mülkiyetinde Komşuluk Hakları, Benzerlikler ve Farklılıklar</i></p>	<i>s.18-31</i>
Mahmut Cihat İzgi	<p><i>Bir Siyasi Hamle Olarak Bombay Eğitim Tahkikatı</i></p> <p><i>The Bombay Educational Survey as a Political Move</i></p>	<i>s.32-54</i>
Mehmet Akkuş	<p><i>İran'da Tehlike Altındaki Bir Türk Dili Değişkesi: Halaçça ve Halaç Dil Topluluğu</i></p> <p><i>An Endangered Turkic Variety Spoken in Iran: Khalaj Turkic and Khalaj Turkic Speech Communities</i></p>	<i>s.55-77</i>
Mahmut Caduk	<p><i>Gazneliler Devleti'nin Saray Şairi Ferruhî-i Sîstânî'nin Şiirlerinde Gazneli Mahmûd'a Yönelik Dinî Muhtevalı Övgüler</i></p> <p><i>Praise with Religious Content to Mahmud of Ghazni in the Poets of Farrukhi Sistani, the Poet Laureate of the Ghaznavids</i></p>	<i>s.78-92</i>
Emine Dikmen	<p>Çeviri: <i>On The Origin of The Antae -Ant'ların Kökenleri Üzerine</i></p>	<i>s.93-104</i>

یک اوروغ ازبک که مشهور به نام آمازونهای ازبک است: لقیها

نورالدین خاتون اوغلی¹

خلاصه

اکثر لقی ها در مرزهای معاصر تاجیکستان ، ازبکستان و افغانستان زندگی می کنند. در نتیجه تحولات سیاسی در افغانستان لقیها را به پراکنده شدن از افغانستان به ایران ، عربستان سعودی و ترکیه مجبور کرد. در این مطالعه ، بحث در مورد وضعیت قومی لقی ، که یک محصول قبیله ازبک ترک تبار هستند ، ظهور آنها تا مرحله تاریخی و نقش آنها در وقایع تاریخی ، هویت ازبکی و جایگاه آن در این هویت را مورد بحث قرار می دهد. در این مطالعه ، اگرچه سعی شده است اطلاعات مربوط به گذشته لقی ها را از لحاظ تاریخ ارائه شود ، اما بحث در مورد وضعیت قومی و قوم شناختی آنها نیز تا حدی گنجانده شده است. در این مطالعه ، از آثار نام هایی مانند زکی ولیدی توغان (Z. Velidi Togan) ، نصیر الدین نظراف (Nasriddin Nazarov) و محمد عالم فیض زاد (Muhammed Alim Fezzad) استفاده شد.

کلمات کلیدی: لقی ، ازبکی ، ابراهیم بیگ ، کاطغن ، دشتی قیپچاق

ABSTRACT

AN UZBEK TRIBE NAMED THE UZBEK AMAZONIANS: LAQAYS

The majority of Laqays living within the contemporary borders of Tajikistan, Uzbekistan and Afghanistan. As a result of the occurring political developments in Afghanistan they are forced to disperse from Afghanistan to Iran, Saudi-Arabia and Turkey. In this study, discussion about the ethnic status of Laqays, which we consider to be a product of the Uzbek tribe of the Turkish nation, their emergence to the historical stage and their role in historical events, the Uzbek identity and its place in this identity, and their current status in the regions where they live in, will be included. Furthermore, information on antecedents of the Laqays is tried to be given within the framework of disciplines of history, discussions related to their ethnic and ethnographic positions are partially included. Works from names such as Z. Veldi Togan, Nasriddin Nazarov, Olcobay Karatayev, Muhammed Alim Fezzad are utilized.

Key Words: Laqay, Uzbek, Ibrahim Beg, Kataqan, Deshti Kipchak

---

دانشیار در دانشگاه زونغولداق بولند اجویت، دانشکده علوم و ادبیات – گروه hatunoglu.nurettin@gmail.com
¹تاریخ

مقدمه

در مورد معنی کلمه لقی و ظهور لقی ها با این اسم اتفاق نظری وجود ندارد با این حال نصیر الدین نظراف (Nesriddin Nazarov) می گوید که بر اساس حماسه "الاقای باتر- Alakay Batr" که یکی از حماسه های قومی قزاق است نام لقی (Lakay) از این قهرمان که در دشت قبیچاق زندگی می کرد بر گرفته شده است، و می گوید که لقی ها در قرن هجدهم در نتیجه حملات قالموق از سرزمین های قزاقستان به قلمرو امارت بخارا مهاجرت کرده اند.² باز هم، نظراف با اشاره به کاری به نام خاطرات اجداد ح. شفق اف (H. Şafakov) اصل این کلمه را قای "Kay" معرفی می نماید که بعداً این نام به لقی (Lakay) تبدیل شده است، و این روند همزمان با اشغال ماورالنهر توسط اعراب بوده که در مرحله اول در مقابل آنها ایستادند و جنگیدند ولی در مرحله دوم بعنوان مسلمان و مدافع اسلام ظاهر شدند بنابراین به نام لقی به معنای "اینها قای نیستند" (La-Kay) شناخته شدند³ البته این دیدگاه احتیاج به تائید توسط منابع بیشتری دارد. نیز فواد کوپرولو (Fuat Köprülü) بیان نموده است که در دیوان فروخی که یکی از شاعران کاخ در دوره غزنویان بود از قبیله "قای" (Kay) ذکر شده است⁴، علاوه بر این ابرحاراد (Eberhard) (Hsi) را که موجود در منابع چینی به عنوان نام یک قبیله شناخته می شود آن را با واژه "قای" مرتبط می داند⁵. البته، اثبات کردن این مسئله نیاز به تحقیق و منابع دیگری دارد. در مورد منشأ لقی ادعا می شود که در دوره ای که عرب ها منطقه را تسخیر کردند (قرن های VII-VIII) همراه با قارلوق ها (Karluk)، از شرق (احتمالاً از منطقه تارباغاتای Tarbagatay امروزی) و از شمال دریای آرال (اردوی زرین Altın Orda به رهبری شیبان خان (قرن شانزدهم) به همراه ازبک های کوچنده ای که به منطقه زرفشان (Zerefşan) مهاجرت کرده بودند آمده اند. علاوه بر این ادعای متفاوتی وجود دارد مبنی بر این که آنها در قرن 13 همراه با چنگیز خان از شرق آمده اند و نام آنها به نام یکی از فرماندهان او یعنی لقی گذاشته شده است⁶.

اگرچه در مورد معنی و ریشه نام لقی اطلاعات دقیقی وجود ندارد اما می توان تا حدی وجود جامعه لقی در تاریخ اخیر را مطرح نمود. ذکر این نکته حائز اهمیت است که الکساندر برنس (Alexander Burnes) انگلیسی الاصل که در نیمه اول قرن نوزدهم به بخارا سفر کرده بود و توسط زکی ولیدی (Zeki Velidi) برنس "Borns" نامیده شده بود یادداشتی در مورد لقی ها نوشته است. کتاب سفر برنس مهم است زیرا هم آثاری است که این نام در ابتدا در آن ذکر شده است (تا آنجا که ما توانستیم دسترسی پیدا کنیم) و هم از لحاظ تعبیری که بکار برده است. طبق

² NAZAROV Nesriddin, "Lakaylar Degen Kımlar?", Sır Boyı 2017. Erişim: <https://old.syrboyi.kz/negizginews/12624-laaylar-degen-kmder.html> (2021).

³ NAZAROV Nasriddin - Ercan PETEK - Serdar DAĞISTAN, "Lakaylar ve Dilleri" *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı: 48, Güz, Ankara 2019, s. 271.

⁴ KÖPRÜLÜ, Fuad "Kay Kabilesi Hakkında Yeni Notlar", *Belleten*, C. VIII, Sayı 31, Ankara 1944, s. 422.

⁵ EBERHARD, W "Kay'lar Kabilesi Hakkında Sinolojik Mülâhazalar", *Belleten*, C. VIII, Sayı 32, Ankara 1944, s. 568.

⁶ KARATAYEV Olcobay, "Kızıllar ve Lakayların Etnik İlişkileri", *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi* 2016 Yıl:4, Sayı:7, s. 107.

سفرنامه ، بورنس با عبور از قندوز و بله از مسیر دهکده کوچوک هاچی سالو (Küçük Hacı Salu) از جیحون عبور کرده و وارد منطقه ای شده که ترکستان نام داشت.

بعداً بورنس (Borns) پس از ذکر مکان های قیز قودوق (Kız Kuduk) و شور قودوق (Şor Kuduk) عبارات زیر را به کار برد. "در نزدیکی کشوری که اکنون وارد آن می شویم ، قبیله ای ازبک به نام لقی وجود دارد که به دلیل گرایش به چپاولگری معروف است. در بین آنها عبارتی تحت عنوان اینکه "هرکسی که در رختخواب خود بمیرد سعادت مند نمی شود" وجود داشت. طبق این گفته ، یک لقی واقعی باید زندگی خود را در یک حمله یا "چوپانو" از دست بدهد. اگر چه گفته می شود که زنان گاهی همسرانشان را در غارتگریها همراهی می کردند ، اما به احتمال زیاد منظور این است که خانم های جوان کاروان هایی را که از نزدیک خانه هایشان عبور می کردند ، غارت می نمودند. این قبیله در نزدیکی هیسار (Hisar) ، یک محله عاشقانه زندگی می کردند. علاوه بر آمازونهای لقی ، سه یا چهار قبیله همسایه نیز وجود دارد که ادعا می کنند از فرزندان اسکندر بزرگ هستند⁷. " بر اساس این تشبیه قابل توجه بورنس (Burnes) ، عنوان مطالعه خود را یک اوروغ (urug) ازبک که مشهور به نام آمازونهای ازبک است: لقیها قرار دادیم.

قبل از ارزیابی تاریخ لقی ، که امروزه در میان اوروغهای ازبکها مورد بحث است ، لازم است جنبه های دیگری از لقی ها را مورد مطالعه قرار گیرد. جستجوی پاسخ برخی از سوالات در مورد آنها و روشن کردن برخی مفاهیم در درک بهتر موضوع از اهمیت بیشتری برخوردار است. زیرا ما معتقدیم که ظهور لقی ها با این نام ارتباط مستقیمی با روند ظهور ازبک ها دارد. آیا لقیها از ازبکها مستقل بوده و یک قومی جداگانه است ؟ یا اینکه یک گروهی قوم نگاری (اتنوگرافی) هستند؟ پاسخ این سوالات بسته به شرایط متفاوت است. پس از فروپاشی دولت اتحاد جماهیر شوروی ، پاسخی که با بررسی روند ایجاد یک دولت جمهوری پیرامون هویت "ازبک" ازبکستان و پاسخی که از منظر تاریخ عمومی در ترکیه داده شده است ، متناسب با یکدیگر نیستند.

مفهوم "قوم نگاری" ، که می توانیم آن را به عنوان روند شکل گیری ملت ها خلاصه کنیم ، در دوره شوروی بطور واضح مطرح شده بود. برخلاف دیدگاه هایی که ازبک ها را به عنوان یک ملت جداگانه می پذیرند ، ما فکر می کنیم که ازبک ها باید به عنوان نژادی از ترک ها و لقی را بعنوان شاخه ازبک قبول کرد. نباید فراموش کرد که قبایل در تاریخ ترکها متحد شده یا با نامهای مختلفی تقسیم شده اند. در تاریخ ترکها مرسوم است که نام قبیله ای در قبایل مختلف دیده می شود. به همین دلیل ، ما معتقدیم که لقی را باید به عنوان یک گروه قوم شناختی در نظر گرفت. امروزه مردم لقی که عمدتاً در ازبکستان ، تاجیکستان و افغانستان زندگی می کنند به عنوان ازبک پذیرفته می شوند. با این حال ، آنها همچنین می توانند در هویت قزاقستان و قرقیزستان جایی پیدا کنند. این وضعیت مربوط به روند شکل گیری هویت قبایل است. می توان بیانیه توگان ، "قبل از اشغال ماورالنهر ، زبانهای ازبکها با گویشهای قزاقستانی و نوگایی یکی بود"⁸ را به عنوان مثال

⁷BURNES Alexander, *Travels Into Bokhara* Vol. I, Printed By A. Spottiswood, London 1834, s. 255.

⁸ TOGAN Zeki Velidi, *Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Yay. İstanbul 1981, s. 47.

بیان نمود. همچنین این قضیه به ما سرخ‌هایی در مورد دلایل تاریخی نشان می‌دهد که چرا ویژگی‌های موجود در زبان لقی‌ها به گروه قبیچاق ازبکی تعلق دارند⁹.

از 155 زیر گروه لقی، 69 زیر گروه در عشایر مختلف دیده می‌شوند. 38 مورد از 69 نام نیز در قزاقستان دیده می‌شوند. بیش از 70 زیر گروه لقی توسط قاراتایو (O. Karatayev) شناسایی شده است، که در بین نام‌های قرقیزها هم در ارتباط است¹⁰. این مسئله با توجه به روند تشکیل قبایل ترکها تعجب‌آور نیست. ارزیابی این قبایل نه به عنوان یک ملت بلکه در چارچوب مفهوم قبیله (boy) ضروری است. با این حال، از آنجا که مطالعات هویت دوران اتحاد جماهیر شوروی قبایل را به عنوان ملت می‌پذیرد، بین هویت‌های جدید و روند تاریخی مغایرت وجود دارد. این وضعیت با روند تاریخی تاریخ ترکستان در پنج قرن اخیر و پروژه‌های مرزی و هویت (kimlik) تحمیل شده در دوره اخیر ارتباط نزدیکی دارد. به همین دلیل، مرزهای تاریخی و مکانی مطالعه در این زمینه ترسیم شده است. هیچ کار خاصی در مورد تاریخ لقی در ترکیه وجود ندارد و معمولاً از کارهایی مثل نصیرالدین نظراف (Nesridin Nazarov)، زکی ولیدی توغان (Z. Velidi Togan) و محمد عالم فیض‌زاد (Muhammed Alim Feyzzat) استفاده می‌شود.

1- ظهور هویت ازبک و قبایل ازبک

یک نظر عمومی وجود دارد مبنی بر اینکه ازبک‌ها با مخلوط‌های ژنتیکی قومی از عناصر ترکی و غیر ترکی هستند که از اولین دوره‌های تاریخ در قلمرو فعلی ازبکستان زندگی می‌کنند. در این مورد می‌توان دیدگاه‌های دانشمندانی مثل او. دانیارو (O. Danyarov) - احمد علی عسگر او (Ahmedali Askerov) - کریم شانیاو (Kerim Şaniyazov) - اورال ناصراو (Oral Nasırov) - د.ا. عالم او (D.A. Alimov) - ا.ا. اشیراو (A.A. Aşirov) - او. بوریو (O. Boriyev) را به عنوان مثال ذکر کرد. در این بخش از مطالعه، از بخشهایی مربوط به قبل از آمدن ازبکها از دشتی قبیچاق و تصرف کردن این سرزمینها بحث نخواهد شد. بر خلاف مطالعات فوق، ظهور مفهوم ازبک و روند تاریخی ازبک‌ها مورد تأکید قرار خواهد گرفت. از دیدگاه مفهوم "اتنوم" Etnonim که به ظهور و معنای نام ملتها می‌پردازد، مشاهده می‌شود که نظرات مختلفی در مورد ظهور و معنای نام ازبک وجود دارد. با توجه به معنای آن، "Ozi Ozige Bek" (بیگ برای خودش) یعنی فرد یا افراد آزاد زندگی می‌کنند. با این حال، نظرات مختلفی در مورد محل و چگونگی پیدایش این نام وجود دارد. همچنین ارزیابی‌هایی وجود دارد که این نام از اوغوز خان (Oğuz Han) یا اسپک (İspek) که یک حاکم اسکیت (İskit) بوده است گرفته شده است.

در زمینه بیان این قوم، رایج‌ترین نظر این است که این اسم به خاطر ازبک خان که پادشاه اردوی زرین (Altın Orda) بود به پیروان این خان داده شده است. ارزیابی‌ها به این صورت انجام می‌شود که نام عمومی طوایف و قبایلی که در اطراف ابولهایر و نوه او شیبیان خان جمع شده بودند، در آکوردا بجای یک ملت جوجی (CUCI) به عنوان گروهی از قبایل ترک-مغول

⁹ NAZAROV Nesridin, *Lakayler; Dialektologiya ve Frazzeologiya*, Taşkent 2010, s. 2.

¹⁰ NAZAROV vd, *a.g.m.*, 278.

شناخته می شدند.¹¹ ازبکها برای اولین بار در دوره ازبک خان (1313-1340)¹² ذکر شدند ، که دومین حاکم پس از برکه خان بود که اسلام را در دولت اردوی زرین پذیرفت. به گفته یاقوبوفسکی (Yakubovskiy) ، حمدالله قزوینی ، مورخ و جغرافی دان قرن 14 ، هنگام صحبت در مورد لشکرکشی بر روی آذربایجان ، از سربازان خان ازبکی به عنوان "ازبکان" یاد کرده است. قزوینی همچنین از اردوی زرین به عنوان ممالک ازبک Mamlakat-i Uzbeki ، یعنی کشور ازبکان یاد کرده است.¹³

همچنین در اثر هایی که در قرن چهاردهم و پانزدهم به زبان عربی و فارسی نوشته شده است از قبیل نصیرالدین بن الفرات (1334 - 1404) ، العاصدی (1377 - 1447) ، نظام الدین شامی (قرن پانزدهم) ، عبدالرزاق سمرقندی (1413 - 1482) ، خاندامیر (1475 - 1535) ، معین الدین نطنزی (قرن پانزدهم) دشت قیپچاق در قسمت شرقی آرال و دریای خزر تا مناطق شمالی سیبری غربی ، از سواحل شمالی رودخانه اتیل و یاییک (Yayıq و Itil) تا دریاچه بالکاش (Balkaş) و اطراف چو (Çu) ، قبایل ترک-مغول را به عنوان ازبک یاد کرده اند.¹⁴ به این ترتیب نام ازبکی مترادف با نام یکی از مهمترین حاکمان دولت گروه اردوی زرین در دشتی قیپچاق شد. با این حال ، در آستانه و پس از ورود ازبکها به خاک فعلی ازبکستان ، دو نام دیگر از نظر تاریخ سیاسی برجسته شدند که اینها ابولخیر خان و شیبانی خان بودند.

خاندان معروف به شیبانی ، نام خود را از اسم شیبان (Şiban) گرفته است که پدرش جوجی (Cuci) پسر بزرگ چنگیز خان بود. شیبان در هنگام سفر به مجارستان در سال 1241 توجهات را به خود جلب کرد و در بازگشت ، منطقه ایی از رودخانه های ایرگوز (Irgiz) ، ساووک (Savuk) و ایلیک (İlek) تا کوههای اورال محل اقامت تابستانی وی بود. قبایل آراکوم (Arakum) ، کاراکوم (Karakum) ، سیریدریه (Sırı Derya) ، رودخانه چو (Çu) و ساریسو (Saru Su) به عنوان خوابگاه زمستانی داده شدند.

پس از اینکه فرزندان شیبان برای مدت طولانی سلطه خود را در این مناطق ادامه دادند ، آنها به مناطق تیومن (Tumen) و توبولسک (Tobolsk) در سیبری غربی مهاجرت کردند و قبایل ساکن در اینجا را تحت سلطه خود گرفتند. آنها گاه گاه به ترکستان نیز سفر می کردند. اولین خان مربوط به کسانی که از این تبار در منطقه سیبری غربی بودند ، ابوالخیر خان بود (1468 - 1468)¹⁵. ابوالخیر خان که توانست عناصر معروف به ازبک در این منطقه رامتد نماید و قدرت ازبک ها را به صورت جدی افزایش دهد و سرزمین های چاغاتای در شمال سیبری دریا را تصرف نماید. همچنین با دخالت در ماوراءالنهر در امور داخلی پسران تیمور دخالت کرد. در

¹¹ NASIROV Oral, *Özbekler Şeceresi, (Etnik Tarihge Halıs Nezer)*, Extremum Pres Neşriyatı , yy 2012, s. 326-327.

¹² KAFALI Mustafa, "Özbek Han" *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İSAM Yayınları, C. 34, 2007, s. 108.

¹³ YAKUBOVSKIY A. Yu. , *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev: Hasan Eren, TTK Yayınları, Ankara 2000, s. 53.

¹⁴ KAMALOVA Zebiniso "Özbeklerin Ulusal Oluşumu", *Millî Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD)* Cilt: 1- Sayı: 2- Aralık 2017, s. 166.

¹⁵ TÜRKÖĞLU İsmail, "Şeybaniler", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İSAM Yayınları, C. 39, 2010, s. 45.

اطراف ابولخیر قبیله های کیات (Kiyat) ، منگیت (Mangit) ، اوترچی (Uterçi) ، اوگریش نایمان (Ugriş Nayman) ، توبای (Tubay) ، تایماس (Taymas) ، چت (Çet) ، هیتای (Hitay) ، باراک (Barak) ، اویگور (Uygur) ، کارلوک (Karluk) ، کینجس (Kineges) ، اویشون (Uyşun) ، کورلاوت (Kurlavut) ، یمچی (Yemçi) و مینگ (Ming) موجود بودند. بعد از فتح منطقه خارزم در اطراف ابولخیر ، این بار در شمال سیری دریا قبایلی مثل نایمان (Nayman) ، اویگور (Uygur) ، قنگورات (Kongurat) ، دورمن (Durmen) ، تانگوت (Tangut) ، چیمبای (Çımbay) ، بورکوت (Burkut) ، اویشون (Uyşun) ، کینگز (Kineges) ، کوشچی (Kuşçi) اضافه شدند. بنابراین ، ابولخیر بر کل منطقه دشتی قیچاق تسلط یافت¹⁶)

وحدتی که از طرف ابولخیر در میان قبایل ازبکها برقرار شده بود در مدت زمان کوتاهی از بین رفت. در نتیجه جامعه ازبک در نیمه آخر قرن 15 به سه گروه تقسیم شدند. آنها ازبک ، قزاق و منگیت - نوگایها می باشند.¹⁷ امروزه وجود تبارهای یکسان و یا مشابه در قبایل قزاق و ازبک ، قرقیزستان ، نوگای و باشکیر و دلیل شباهت لهجه بعضی از تبارهای ازبک (تاتار - لقی - قنگرات (Kongurat-Lakay-Tatar) و غیره) به لهجه های قزاق-قرقیز (قیچاق (Kipchak) نیز مربوط به این دوره ها می باشد.

وحدت ازبکها دومین بار به وسیله محمد شیبانی برقرار شد (1500-1510).¹⁸ دوره ظهور شیبان خان مصادف با پاشیدگی تیموریان بود. قبایل ازبکها به فرماندهی شیبان خان وارد منطقه ماورالنهر شدند و در مدت کوتاهی اداره امور را به دست گرفتند. بنابراین ، نام ازبک برای اولین بار در متن رسمی در منطقه ماورالنهر و منطقه خوارزم ظاهر شد. از قبایل ازبک های دشت قیچاق مانند جلایر (Celayir) ، آرات (Arlat) ، نایمان (Nayman) ، سارای (Saray) ، اویگور (Uygur) ، قتغان (Katagan) ، دورمن (Durmen) ، کینگز (Kineges) ، قرق (Kırk) ، یوز (Yüz) ، منغت (Mangit) ، کونگرات (Kongurat) ، منگ (Ming) ، قوشچی (Kuşçu) در قرن 14 و 15 آمدن به این مناطق شروع کرده بود ند. این ازبک های مهاجر نفوذ بیشتری در دره زرفشان و مناطق جنوبی کشور داشتند و مردم محلی در این مناطق شروع به معروف شدن به ازبک نمودند.¹⁹

دوره خانان در جغرافیای ترکستان با شیبان خان آغاز شد ، که تا زمان حمله اتحادیه جماهیر شوروی به امارات بخارا در سال 1920 ادامه داشت. در این دوره ، وجود سیاسی قبایل ازبک ، که با نام های مختلف به عنوان قدرت غالب شناخته می شدند و نیز نام کسانی که با پدر بزرگ شیبان خان یعنی ابوالحیر رابطه داشتند ، ابوالخیریان نیز نامیده می شدند . شاخه دیگری از نژاد شیبان نیز بخاطر عربشاه ب. پولاد (Arabşah b Pulâd) به عربشاهیان معروف شدند. در طول قرن شانزدهم ، ابوالخیری ها در قزاقستان جنوبی امروزی ، ازبکستان جنوبی و شرقی ،

¹⁶ NASIROV, a.g.e, s,333.

¹⁷ TOGAN, a.g.e, s. 36.

¹⁸ ROUX Jean-Paul , *Türklerin Tarihi*, Çev: Galip Üstün, AD Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 203-204.

¹⁹ ASKEROV Ahmedali , *Ozbek Halkının Etnogenezi ve Etnik Tarihi*, Universitit Neşriyatı, Taşkent 2007, s. 265-266; HAYDAROV A..H. - O. BORİYEV- A.A. ASHİROV, *Merkezi Asya Halkları Etnografyası, Etnogenezi ve Etnik Tarihi*, Yangi Nashr, Taşkent 2011, s. 60.

تاجیکستان و افغانستان شمالی حکومت می کردند. در قرون 16 و 17، عربشاهی ها هم در ترکمنستان، ازبکستان غربی امروزی و پایین آمودریا سلطه داشتند²⁰. کسانی که به این مناطق به نامهای مختلف قوم و قبیله آمده بودند، به دلیل روند مشترک تاریخی که در دشتی قبیچاق زندگی می کردند نام مشترک ازبک برای خود گرفتند.

در دوره خانان، که خاندانهای ازبک در صف مقدم بودند و حدود 5 قرن به طول انجامید، ازبک ها پی که از دشتی قبیچاق آمده بودند با قبیله هایی که از قبل ساکن این منطقه بودند مانند چگیل (Çiğil)، قانگلی (Kanglı)، اوز (Uz)، آرغون (Argun)، توحسی (Tuhsi)، یاغما (Yağma)، دوغلات (Duğlat)، قارلوق (Karluk)، حالاچ (Halaç)، تورکش (Türkeş)، چغراق (Çığrak)، قیچاق (Kıpçak)، اوغوز (Oğuz)، بارلاس (Barlas)، تارخان (Tarhan)، جلایر (Celayir)، تولقچی (Tulkiçi)، دول دای (Dulday)، مونغول (Mongul)، سیل دوس (Sildus)، تورای (Turay)، آرات (Arlat) و تاتار (Tatar) که قبایل ترکی و یا مغولهای ترک شده بودند باهم ادغام شده اند²¹.

علاوه بر این با ادغام "ترکان شهری" که به هیچ قبیله ای (boy) منسوب نبودند و مدتها در این سرزمینها زندگی می کردند و در شهرها و روستاهای ترکستان غربی و شرقی زندگی می کردند و به لهجه های مختلف گویشی نزدیک به زبان ادبی به نام چاغاتای²² (به خاطر چاغاتای خان (Çağatay Khan) و پسرانش به این اسم شناخته می شد) سخنرانی میکردند قبیله ازبک ظهور کرد. اصطلاح ازبک معنای سیاسی و ملی را در دوره اتحاد جماهیر شوروی پس از 1924 پیدا کرد و به نام عمومی ترکان در منطقه تبدیل شد. امروز، حضور جوامع پرجمعیتی که به عنوان ازبک در مناطق مرزی قزاقستان، تاجیکستان، قرقیزستان، ترکمنستان و افغانستان نزدیک به ازبکستان تعریف می شوند، با وجود خارج بودن از مرزهای تقسیم شده در سال 1924، مربوط به این روند است که در این مقاله سعی می شود به طور خلاصه بیان شود. با ذکر قبایل ازبک، اولین چیزی که به ذهن خطور می کند "92 قبیله ازبک" است. با این حال، در آثاری که در دوره های مختلف نوشته شده اند، علاوه بر شباهت این لیست، از نظر نام قبیله ها یکنواختی وجود ندارد.

با توجه به اطلاعات به دست آمده از مطالعه کتاب مجموعه التواریخ و نصفنامه ملا سیف الدین و کتاب تحفه التواریخ خان آقای عوض محمد، به تعداد 4330 عدد دست نوشته موجود در انستیتوی شارکشیناسلیک، کتاب کیتیر، نتایج کارهای تحقیقاتی آ. هاراشین (A. Haraşin) که یک فرد برجسته در مورد قبیله های ازبک است، لیستی از 92 قبیله ازبک در مجله یاشلیک (Yaşlık) در ازبکستان منتشر شده است.

در جدول، اولین اثر مجموعه التواریخ که در قرن شانزدهم به ثبت رسیده است و نیز اطلاعات مربوط به هاراشین به عنوان دوره اخیر جا داده شده است²³ هنگام مشاهده این جدول، مشاهده می شود که بسیاری از قبیلها در هر 6 اثر وجود دارد، همچنین قبیله ایی که در یک لیست وجود

²⁰ TÜRKÖĞLU, a.g.m, s. 46.

²¹ ŞANİYAZOV Kerim, *Özbek Halkının Şekilleniş Cereyanı*, Şark Neşriyatı, Taşkent 2001, s. 393-399.

²² TOĞAN, a.g.e, s. 48.

²³ Yaşlık Cumelî No :1 (154) Özbekistan 1997, s. 39-43.

دارد در لیست دیگری وجود ندارد. بعضی اوقات قبیله‌هایی نیز هستند که در بقیه نیستند اما فقط در یک لیست هستند. از آنجا که ذکر تمام قبایل در لیست فراتر از حیطه این مطالعه است، جدول فقط از لحاظ قبایل لقیها و قطعنها که مربوط به موضوع ما هستند، مورد ارزیابی قرار گرفته است. از این منظر مشاهده می‌شود که نام قطعن در همه موارد به جز اولین اثر ذکر شده است، در حالی که لقی‌ها در جدول آخر ذکر شده‌اند.

2- لقی‌ها به عنوان یک اورغ (urug) ازبک

طبق دایره المعارف ملی ازبکستان، لقی‌ها از مردم ازبک هستند که قبلاً عمدتاً در مرزهای گدایان هیسار و بلجوان امارت بخارا زندگی می‌کردند، امروز آنها در بخش دنوف (Denov) استان سورهندیا (Surhendeyra) و بخشهای سامانیان (Samaniyan)، کافرانیان (Kafirnihan) و هیسار در تاجیکستان و مناطق کورگانتپه (Korgantepe) و کولاب (Kulap) استان هالتان (Haltan) زندگی می‌کنند.

علاوه بر این، در استانهای باگلان (Bağlan)، کندوز (Kunduz) و بلخ (Belh) در افغانستان، استان کراچی در پاکستان، استانهای مکه و مدینه در عربستان سعودی، استانهای هاتای (Hatay) (Ovakerent) (اوکنت)، شانلیورفا (Şanlıurfa) (جیلانپنار) و استانبول (Zeytinburnu) (زیتینبورن) در ترکیه، در بخش قزل حصار در پایتخت ایران (تهران) و نیز در استانهای شیراز، زاهدان، کرمان، قزوین و هرمزگان زندگی می‌کنند. تخمین زده می‌شود که تعداد کل آنها بیش از 1 میلیون نفر باشد که 500 هزار نفر آنها در تاجیکستان و بیش از 500 هزار نفر در کشورهای دیگر هستند. لقیها در قندوز از ترس ناشی از واقعه ابراهیم بیگ لقی، خود را ازبک معرفی نمی‌کنند و نیز عدم مطالعه واقعی درباره تعداد ترکها در افغانستان این احتمال را ایجاد می‌کند که جمعیت لقی حتی بیشتر باشد²¹.

هنگام صحبت در مورد مکان‌های زندگی لقیها، باید توجه داشت که بین کسانی که در ازبکستان، تاجیکستان و افغانستان زندگی می‌کنند و کسانی که در کشورهای دیگر زندگی می‌کنند تفاوتی وجود دارد. لقیها در کشورهایهایی که در بالا ذکر شد مردم بومی این سرزمین‌ها هستند. اما، در نتیجه حوادث سیاسی که پس از حمله شوروی به افغانستان در دوره اخیر رخ داد، لقیهای موجود در بین ترکهای افغانستان با تصمیم شورای وزیران ترکیه در سال 1982 به ترکیه آورده شدند و به آنها حقوق شهروندی و برخی از حمایت‌های اقتصادی دادند، و کسانی که به کشورهای دیگر پراکنده شدند تعداد کمی بودند و به کشوری که اخیراً در آن زندگی می‌کنند رفتند. از این نظر، ضمن انجام مطالعه در مورد لقی، نباید فراموش کرد که آنها روزی در سرزمین‌هایی زندگی می‌کردند که همگی متعلق به خانات بخارا بودند. نباید این نکته را نادیده گرفت که مردم لقی به عنوان مردم بومی پرجمعیت در مناطق مرزی ایالاتی مانند افغانستان، ازبکستان و تاجیکستان زندگی می‌کردند.

لقیها به 4 شاخه تقسیم شده‌اند که آنها اسنخواجه بادر اهلی بایرام و تورت اول نامیده میشوند. لقیها تا سالهای 1920 در داخل مرزهای امارت بخارا زندگی می‌کردند. شاخه اسنخواجه و بادر اهلی کی

²¹ AMIROV Abdusettar, *Özbekistan Milli Ansiklopediyası*, "Lakay Maddesi", Devlet İlmi Neşriyatı, Taşkent 2013, s. 58-59; NAZAROV vd a.g.m, s.273; NAZAROV, *Sır Boyu*.

در بکلیک حصارزندگی میگردند به نام لقیهای حصار مشهور هستند. در بکلیک بلجوان مقیم بودن لقیهای بایرام و تورت اول به نام لقیهای بلجوان مشهور هستند²⁵

به نظر ما، افزودن لقیهای قطغن به این طبقه بندی، ارزیابی اشتباهی نخواهد بود. زکی ولیدی با اشاره به اثری با عنوان "احوال سفر بخارا" میر عزت الله هندی درباره قبایل ترک و لقی ها در افغانستان استناد کرد و استان قندوز را کاملاً به عنوان قطغن نشان داد. به گفته وی، گروه (urug-عروغ) قطغن به سه قبیله (اویماق-Oymak) تقسیم می شود. اینها بش قابان، سالجوت و تورت اتا هستند.

شاخه بش قابان شامل پنج زیر شاخه از جمله لقی، یانگی قطغن، کسمور، کایان و ماناس می باشند²⁶. امروز لقی در افغانستان بیشتر در استانهای بغلان و قندوز، اطراف شهر لشکرگاه استان هیلمند، ایسکامیش، امام صاحب و رستاک در استان طهار، الچین دامشاه، کاله چه، علی آباد در قندوز، هوجا باهویدین در استان طاهار، حاجی بابا نظر و پولومری در باگلان دست زندگی می کنند²⁷

در منطقه ازبکستان و تاجکستان شاخه اسن خواجه به 12 زیرشاخه تقسیم شده است که شامل قوردک، نارین، آفساری، اوتارچی، اوزدن، طویاچی، قول بچه، میرزاغل، آلتمش، مالش، قونتو و قولومیت هستند. شاخه بادراهللی به 8 زیرشاخه تقسیم شده است که آنها قزلبای، کلکی، پارچا، جونس، کته، مرگن و کچیک مرگن هستند. شاخه بایرام نیز شامل زیر شاخه هایی مثل تورت، اتا، شاکلی، داوت، چگنه می باشد و شاخه تورت اول از زیر شاخه های اوچ اول، سویوندک، بورندق، چال و کوسه تشکیل یافته اند²⁸.

ارزیابی وضعیت قومی و روندهای تاریخی لقی در روند قومی و تاریخی ترکان ازبک ضروری است، که سعی کردیم در بالا خلاصه کنیم. از این نظر، لقی ها می توانند در لیست های ذکر شده در مورد 92 قبیله ازبک فقط در جدول اخیر جایی پیدا کنند.

جای گرفتن نام قطغن با لقیها در یک لیست باعث می شود که این دو قبیله به عنوان اقوامی مستقل از یکدیگر شناخته شوند.

در حالی که، زکی ولیدی توگان بر اساس لیستی که میر عزت الله هند در مورد قبایل ازبک در ترکستان افغانستان در آغاز قرن نوزدهم تهیه کرده است لقیها را به عنوان زیرشاخه قبیله قطغن به تصویر می کشد. این وضعیت باعث می شود ما احتمال بدهیم که این دو قبیله نمی توانند قبیله های متفاوتی باشند و لقی ها از قطغن جدا شده و به مرور زمان نام دیگری پیدا کرده است. حداقل، ممکن است تصور شود که این مسئله در مورد لقی ها در منطقه افغانستان وجود دارد. یا اخیراً، لقی ها از نظر جمعیت و وضعیت قویتر شدند و تحت سلطه قبیله ازبکستان به یک عروغ تبدیل شدند.

3- اشغال مناطقی که لقیها سکونت داشتند

²⁵ NAZAROV vd, s.278.

²⁶ TOGAN a.g.e., s. 45.

²⁷ NAZAROV Nesridin, *Afghanistan Özbekleri*, yy, Taşkent 2011, s. 15-16.

²⁸ NAZAROV vd., a.g.m, s. 278

ترکستان جنوبی منطقه ای از استان های شمالی افغانستان را شامل می شود. اکثر قریب به اتفاق ترکها در افغانستان نیز در این منطقه به نام ترکستان افغانستان یا به اختصار ترکستان زندگی می کنند. این منطقه که به ترکستان زمین و سمت شمال نیز معروف است، اگرچه بصورت رسمی نیست، اما در بین مردم به دو کشور ترکستان و قطغن تقسیم می شود. قطغن، که نامی از قبایل ازبک است، مربوط به قسمت شمال شرقی کشور افغانستان است که هم مرز با تاجیکستان نیز هست.²⁹

در ازبکستان و تاجیکستان، مناطق ساکن لقیها نزدیک به منطقه قطغن است. در حالی که در منطقه ترکستان شهرهایی به نام های فایراپ، جوزجان، سرببول، بلخ و سمنگان وجود دارد، در منطقه قطغن استان های باگلان، قندوز، تهار و بدخشان وجود دارد. اگرچه هیچ ثبت رسمی از این منطقه وجود ندارد با این حال تقریباً 8 میلیون ترک در اینجا زندگی می کنند که اکثریت قریب به اتفاق آنها به قبیله ازبکستان تعلق دارند.³⁰

ذکر نام قطغن که مربوط به لقیها است در مناطقی غیر از ازبکستان از قبیل نوگای، قزاقستان و قرقیزستان که حتی از نظر جغرافیایی به این منطقه نزدیک نیستند³¹، را می توان به تحولات در منطقه دشتی قیپچاق در تشکیل ازبک ها مربوط دانست. وقتی به ابتدای تاریخ ازبک ها در این منطقه نگاه می کنیم، با شیبیان خان و خانان بخارا که او تأسیس کرده مواجه می شویم. خانان بخارا، که پس از تصرف سرزمین تیمور توسط شیبیان خان تأسیس شد، در دوران منگیت به امارت بخارا معروف شد. فتوحات ازبکستان از دوره شیبیان خان در ترکستان جنوبی، جایی که قبلاً دیگر ترک ها در آن زندگی می کردند، آغاز شد. با تصرف شهر بلخ، که تیموریان با عبور از رودخانه آمو دریا آخرین قلعه هرات را در سال 1507 تصرف کردند، در سال 1506 سلطه ازبک ها که حدود دو قرن طول کشید در منطقه آغاز شد. شیبیان خان پسر دوم خود خرم شاه سلطان را به این منطقه منصوب کرد. با مرگ شیبیانی و با پیروزی شاه اسماعیل در سال 1510، حاکمیت برای مدتی به دست صفویان افتاد.

با این حال، پس از مدتی کوتاه، حمله ازبک ها به این منطقه دوباره آغاز شد و از سال 1526 به بعد، سمرقند پس از بخارا و تاشکند و شهر بلخ، به چهارمین منطقه اداری اصلی خانان بخارا تبدیل شد.³² در تاریخ خانان بخارا، منطقه بلخ که در جنوب آمو دریا واقع شده بود، سیر و ویژگی تاریخی متفاوتی داشت. این منطقه از تاجیکستان امروزی که ازبک ها و لقی ها در آن زندگی می کردند، توسط خارجی ها زودتر اشغال شد. در این منطقه که پیش از اشغال بخشی از خانان بخارا بود، با توجه به تغییر غوبار (Gubar)، ساختاری بدون مدیریت مرکزی منوط به

²⁹ FİRÜZ Fevzi, "Afganistan'da Türk Kültürü ve Edebiyatı Üzerine Bir Araştırma", *Batman University Journal of Life Sciences*, Vol: 1 Number: 1. Yıl 2012, s. 551; EROL, Mehmet Seyfettin ve Fazıl Ahmet BURGET, "Afganistan Özbekleri", *Avrasya Dosyası*, Sonbahar, Sayı: 3 Yıl: 2001, s. 106

³⁰ NAZAROV, *Afganistan...*, s.7.

³¹ AKPUNAR Arzu "Nogay Ulusunu Oluşturan Boylar ve Nogayların Kökeni Meselesinde Bu Boyların Önemi", *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi (TURKSOSBİLDER)* Cilt: 03, Yıl: 2018, Sayı 02, s. 35.

³² ÇELİK Muhammed Bilal, "Buhara Hanlığı ve Afganistan", *Akademik Bakış*, Cilt: 13, Yıl 2020, Sayı 26, Yaz, s. 330-332.

دولت مرکزی شکل گرفت. تا سال 1749، زمانی که دولت عبدالی (دورانی) در قندهار در واکنش به انحطاط خانات بخارا تأسیس شد، قبایل ازبک در استان های جوزجان، بلخ، فاریاب، میمنه، طهار و سایر استانها مستقر شدند و سرانجام به مردم بومی منطقه تبدیل شدند.³³ آنها از نظر سیاسی کاملاً تحت سلطه دولت افغانستان نبودند، اما به مدت طولانی در قالب اداره های محلی به حیات خود ادامه دادند. قوی ترین این دولت های محلی، ولایت قندوز بود که در ابتدای قرن 19 با کابل در سطح سفارت روابط برقرار کرده بود. در دوره شاه دوست محمدخان افغان (1826-1863) در دهه 1850، این حاکمان ازبک، که بدون وحدت زندگی می کردند، یکی یکی اسیر شدند و کاملاً تابع حکمرانی کابل شدند. در زمان عبدالرحمن خان (1880-1901) پشتونها در این مناطق مستقر شدند و تبعید ازبکها به مناطق دیگر منجر به شورش شد، اما به نتیجه نرسید.³⁴

لّقی های خارج از مرزهای افغانستان مرکز ثقل جمعیت فعلی لّقی را تشکیل می دهند. افزایش فعالیت های لّقی ها در منطقه قولاپ که در مرزهای تاجیکستان است، مصادف با دوره (1747) سقوط آستراخانی ها است. این وضعیت به طور موقت از حماسه آلاقی باتر و ادعاهای آمدن به جغرافیایی که پس از حملات کالموک در آن زندگی می کنند پشتیبانی می کند.³⁵ به گفته بورجیان (borciyan)، با سقوط آستراخانی ها، به تدریج نقش غالب در قولاپ توسط قبیله لّقی ازبک، که از شمال غربی به منطقه وارد شد، به دست گرفت. اندکی پس از آنکه ازبکهای قطغن حاکمیت خود را در قندوز برقرار کردند، رهبر آنها بیگ-مراد خان (درگذشت 1698-99) نفوذ خود را به سمت شمال گسترش داد و پسرش را به عنوان فرماندار منصوب کرد. نفوذ ازبک ها ادامه داشت تا جایی که مقامات محلی در جنوب آمو دریا توسط بنیانگذار افغانستان، احمد شاه دورانی، این مناطق را تصرف کردند.³⁶

اگرچه مردم لّقی ازبک محسوب می شوند، اکثریت جمعیت آنها در مرزهای تاجیکستان امروز زندگی می کنند. همانطور که در بالا سعی کردیم خلاصه کنیم، سلطه ترکها در منطقه قطغن با تاریخهای قبلی همزمان بود، اما منطقه ای که لّقی های هیسار و بلجوان در آن زندگی می کردند، در دوره بعد در معرض اشغال خارجی قرار گرفت. مرزهایی که در سال 1924 با استقرار حاکمیت اتحاد جماهیر شوروی در این سرزمین ها ترسیم شد و تحولات پس از آن باعث اتفاقات منفی لّقی ها در خارج از افغانستان شد (به استثنای مرزهایی که در مرزهای ازبکستان باقی مانده اند). جدایی تاجیکستان، جمهوری خودمختار وابسته به اتحاد جماهیر شوروی ازبکستان از ازبکستان با به دست آوردن وضعیت جمهوری در سال 1929³⁷ لّقی ها را مجبور کرد در یک ساختار اداری غیر ترک مانند افغانستان زندگی کند. مانند سایر جمهوری های ترک در روند ساخت دولت ملی، در تاجیکستان هم مشکلاتی در مورد پذیرش رسمی هویت های قومی وجود داشت. علیرغم این وضعیت نامناسب، طبق داده های 2010، ازبک ها متشکل از قبایلی مانند

³³ غویار، میر غلام محمد، *افغانستان در مسیر تریخ، دولتی مطبوعه کابل، افغانستان 1967* ص. 276.

³⁴ NAZAROV Nasriddin, "Some Historical Aspects of Development of Uzbek Ethnos in The Afghanistan", *International Scientific Journal Theoretical and Applied Science*, Issue: 11, Vol: 79, Year: 2019, s. 409.

³⁵ NAZAROV, Sır Boyı.

³⁶ BORCIYAN Habib "Kulab" *Encyclopaedia Iranica*, Erişim: <https://iranicaonline.org/articles/kulab>, 2020.

³⁷ ROY Oliver, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, çev. M. Moralı, Metis Yayınları, İstanbul 2009, s. 100.

لقی و قطعن و دور من پس از تاجیک ها در تاجیکستان پرجمعیت ترین گروه قومی با نرخ 13.9٪ را تشکیل می دهند³⁸

3 شخصیتی معروف در تاریخ اخیر لقیها: ابراهیم بیگ لقی

پس از لغو امارت بخارا توسط بلشویک ها در سال 1920، جمهوری شوروی خلق بخارا توسط روشنفکران مورد حمایت آنها تأسیس شد. یکی از شدیدترین درگیری ها علیه بلشویک ها و دولت تازه تأسیس در منطقه ای به نام بخارای شرقی رخ داد. لقیی ها که عمدتاً در هیسار و بلجوان زندگی می کردند نیز در این مبارزه نقش فعالی داشتند. در این مبارزات از اسم ابراهیم بیگ لقی بیشتر یاد شده است. روابط وی با عالم خان آخرین حاکم امارت بخارا و انور پاشا، که شخصیت های تاریخی و بحث برانگیز آن دوره بودند، وی را به یک شخصیت تاریخی تبدیل کرد.

علی بادمچی، یکی از محققان مهم در مبارزه ملی ترکستان، از عبارات زیر برای ابراهیم بیگ لقی استفاده می کند؛ "ابراهیم بیگ لقی چهره بارزی در مبارزه ملی ترکستان در قرن گذشته بود. وی در امارات با یورش به پاسگاههای روسیه کار خود را آغاز کرد و در مدت کوتاهی شهرت زیادی کسب کرد. او یک طرفدار صادق امیر بود. لقی توگای ساری (tugay sari) همچنین قوی ترین مرد ابراهیم بیگ بود. ابراهیم بیگ بر شهر دوشنبه و توگای ساری بر مناطق کرگان تپه و کولاپ تسلط داشتند. او از عالم خان رتبه های زیادی کسب کرده بود"³⁹. نباید از این نکته غافل شد که، علیرغم این ارزیابی ها، نظرات مختلفی در مورد نحوه و تاریخ فعالیت نظامی ابراهیم بیگ وجود دارد.

نام اصلی وی محمد ابراهیم بود و یکی از اعضای لقی های حیصار، از قبیله اسن خواجه بود. وی در سال 1889 در روستای کوکناش متولد شد. پدر او چاکا بیگ توکسابا (Çakabay Toksaba) که مسئول اداره امارت بود. وی همچنین به ملا ابراهیم مشهور بود زیرا وی جوانی خود را در تحصیل تعلیمات دینی گذرانده بود. پس از سقوط امارت بخارا، گروههای لقی وابسته به آن، به همراه ازبکها و تاجیکها، برای به قدرت رساندن دوباره عالم خان علیه روسها جنگیدند. عالم خان که بخاطر خدماتی که به بیگ هیسار داشت، درجه قارقول بگی (karakul begi) را دریافت کرده بود، پس از عبور عالم خان به افغانستان و دریافت عناوینی چون میر دیوانبگی، توپچوباشی، سرلشکری به جنگ ادامه داد⁴⁰.

عالم خان درباره فعالیت های ابراهیم بیگ پس از عزیمت از افغانستان مطالب زیر را می نویسد: "از آنجا که ملا ابراهیم بیگ دیوانبگی سرلشکر بود، او سربازان خود را جمع کرد و با بررسی وضعیت آنها به تدریج شروع به کار کرد. وی به روستاهایی که دشمن در آنها مستقر شده بود یورش برد و مقدار کمی اسلحه و مهمات تهیه کرد. به مردم مظلوم اطلاع دادند و در مدت

³⁸ALTAYEV A, I. UTEGENOVA (2018), "Features Of The Ethnic Composition Of The Population In The Countries Of Central Asia", *Norwegian Journal of development of the International Science*, No: 17, Vol: 5, Year: 2018, s. 43.

³⁹BADEMCI Ali, *Türkistan Milli İstiklal Hareketi Korbaşılar ve Enver Paşa (1917-1934)*, C.1, Ötüken Yay. İstanbul 2008, s. 418.

⁴⁰CORAYEV M, R. NURULİN, S. KEMALOV vd, *Özbekistanning Yengi Tarihi 2*. Kitap, Şark Neşriyatı, Taşkent 2000,

فیض زاد محمد علم، مجاهد قهرمان ابراهیم بیگ لقی، پاکستان 1372، ص. 5-7: 254.

کوتاهی 10 هزار نفر را جمع کردند. سپس او به قولاپ و بلجوان حمله کرد، آنها را از اشغال نجات داد و افرادش را فرستاد تا اوضاع را به من اطلاع دهند. در همین حال وی استان های کاراتگین و درواز را نیز تصرف کرد. این شرایط مرا خوشحال کرد و مقام او را ارتقاء دادم و او به مدت هفت سال علیه بلشویک ها جنگید و قهرمانی نشان داد."⁴¹

نگرش منفی ابراهیم بیگ به دولت جدید و انور پاشا، که در مبارزات ترکستان شرکت داشت، باعث ایجاد تصور منفی نسبت به او در محافل ضد شوروی شد. وی به دلیل وفاداری به عالم خان، حدود 2 ماه تحت بازداشت انور پاشا بود تا اینکه دستورالعمل از طرف وی صادر شد و باعث انتقاد محافل ملی شد. با این حال، وقایع باید با توجه به شرایط آن دوره ارزیابی گردد.

در درگیری های خشونت آمیز که در تابستان 1926 رخ داد، وی دیگر نتوانست در برابر نیروهای برتر بلشویکی مقاومت کند و مجبور شد به افغانستان برود و مدتی با عالم خان زندگی کرد. عالم خان مبلغ 1500 روپیه در ماه به عنوان حقوق بازنشستگی برای لقی می پرداخت. سپس دولت افغانستان هم به آن 500 روپیه دیگر افزود. در زمستان سال 1926-1927 خانواده ابراهیم بیگ به کابل آمد. او دو سال با خانواده و بستگان خود که جمعا به 13 نفر می رسیدند، در قلعه فتوح زندگی کردند. زمستانها همراه با عالم خان به جلال آباد میرفت. این وضع تا اوایل سال 1929 دوام داشت.⁴² وی بعد از امان الله خان در جنگ قدرت بین حبیب الله خان و نادرخان در افغانستان شرکت کرد. ولی به قدرت رسیدن نادر خان مشکلاتی را برای او ایجاد کرد.

در سال 1928، او به استان های شمالی افغانستان رفت و در آنجا فعالیت هایی را انجام داد، و با نیروهای اعزامی از طرف نادرخان مبارزه کرد. در آوریل 1929، هنگامی که بلشویک ها به استانهای شمالی افغانستان، مزار شریف و تاشکورگان حمله کردند، در سال 1930 تصمیم به حمله به بلشویک ها را گرفتند، اما بلشویک ها با آگاهی از این وضعیت، دوباره از مرز عبور کردند، به نیروهای ابراهیم بیگ حمله کردند و خسارات زیادی وارد نمودند. ابراهیم بیگ، که در مارس 1931 با 1500 نفر از مرز تاجیکستان عبور کرد، در درگیری در کوه اکباش در ماه ژوئن شکست خورد و مجروح شد. وی توسط بلشویک ها دستگیر و در مارس 1932 به تاشکند منتقل و در ماه آگوست اعدام شد.⁴³

وقتی ابراهیم بیگ افغانستان را ترک کرد و از مرزهای تاجیکستان عبور کرد، حدود هزار خانواده مهاجر ازبک دستگیر و به مکانهایی به نام چاکناسور و نرسیراج در استان هیلمند تبعید شدند. در میان این مهاجران اعضای خانواده ابراهیم بیگ و افراد متعلق به خانواده لقی بودند.⁴⁴ در تاریخ های بعدی تبعیدی ها از شمال در این منطقه ادامه داشتند. امروز ابراهیم بیگ برای ترک ها در افغانستان به یک شخصیت تاریخی تبدیل شده و در زنده نگه داشتن هویت ملی آنها عملکرد مهمی را به عهده گرفته است.

⁴¹ ALİM HAN Emir Seyit, *Buhara Halkının Hasreti Tarihi*, Çev: Abdusadık İrisov, Fen Neşriyatı, Taşkent 1991, s. 19.

⁴² کنیادف الکساندر، عبدالله یف، پانین، پلیف و تیانف، *رازهای سر به مهر تاریخ دیپلماسی افغانستان در نیمه نخست سده بیستم*، ص. 93-4

⁴³ RECEBOV Kahraman, "İbrahimbeg", *Özbekistan Milli Ansiklopediyası*, Devlet İlmî Neşriyatı, Taşkent 2013, s. 30

⁴⁴ NAZAROV, *Afghanistan...*s. 69.

نتیجه

امروزه مردم لقی ساکن در استانهای تاجیکستان، ازبکستان و شمالی افغانستان به عنوان یکی از قبیله های که ترکهای ازبک را از نظر فرایندهای تاریخی و ویژگی های زبانی تشکیل می دهند، دیده می شوند. لقی ها که به زیر گروه های مختلفی تقسیم می شوند، اکنون از نظر نام مکان های جغرافیایی، لقیهای بلجوان و هیسار نامیده می شوند. علاوه بر این طبقه بندی، طبقه بندی به نام "لّقی های قطغن" را می توان به لقیها اضافه کرد که از لحاظ جغرافیایی در مرزهای افغانستان زندگی می کنند. این منطقه که نام خود را از قطغن گرفته است از نظر جغرافیایی به مناطق دیگر نزدیک است. اگرچه بیشتر لقی ها در شهرک هایی به نام هیسار، کولاپ و کورگانته در تاجیکستان زندگی می کنند، اما آنها همچنین در منطقه دنوف استان سورهندریا در ازبکستان و در منطقه قطغن افغانستان زندگی می کنند. لقی ها در این منطقه که زمانی به امارت بخارا و از نظر جغرافیایی نزدیک به یکدیگر بودند پر جمعیت هستند. سبب این وضعیت را در روند مهاجرت ازبک ها از دشتی قیپچاق و استقرار آنها در سرزمین های کنونی باید جستجو کرد.

اگرچه لقی ها، که نام آنها در منابع تاریخی در دوره اخیر ذکر شده است، در 92 قبیله ازبک نشان داده شده است، اما آنها در آخرین لیست قرار دارند، نه در لیست های اولیه. با این حال، این واقعیت که بخشی از مرزهای امروز افغانستان با قبیله قطغن در ارتباط است، احتمال ظهور لقی ها به عنوان زیر شاخه ای از آنها را ایجاد می کند.

با نادیده گرفته شدن ورود ازبک ها از منطقه دشت قیپچاق قبل و بعد از اتحاد جماهیر شوروی در روند ساخت دولت ملی در ازبکستان موجب عدم پاسخ به سوالات زیر شده است. آیا ازبکها گروه قوم نگاری (Etnografik) است؟ و یا یک گروه قومی است؟ زیرا با توجه به هویت ترکی که ازبک ها نیز در آن گنجانده می شوند، در این صورت هویت ازبکی جای خود را در هویت لقیها پیدا می کند.

ابراهیم بیگ لقی یکی از مهمترین چهره های منطقه بخارای شرقی در مبارزه برای استقلال ترکستان بود که در خوارزم، فرغانه و بخارا زمانی که امارت بخارا در سال 1920 اشغال شد اتفاق افتاد. ابراهیم بیگ، که به دلیل مشارکت فعال در سیاست های داخلی افغانستان تحت عملیات نظامی قرار گرفت، مخالف او بود، نه تنها لقی قطغن بلکه سایر جوامع ترکهای افغانستان نیز به یک شخصیت مهم تبدیل شدند.

منابع

- AKPUNAR Arzu “Nogay Ulusunu Oluşturan Boylar ve Nogayların Kökeni Meselesinde Bu Boyların Önemi”, *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi (TURKSOSBİLLER)* Cilt: 03, Sayı 02, 2018.
- ALİM HAN Emir Seyit, *Buhara Halkının Hasreti Tarihi*, Çev: Abdusadık İrisov, Fen Neşriyatı, Taşkent 1991.
- ALTAYEV A, I. UTEGENOVA, “Features Of The Ethnic Composition Of The Population In The Countries Of Central Asia”, *Norwegian Journal of development of the International Science*, No: 17, Vol: 5, 2018.
- AMİROV Abdusettar, *Özbekistan Milli Ansiklopediyası*, “Lakay Maddesi”, Devlet İلمي Neşriyatı, Taşkent 2013.
- ASKEROV Ahmedali , *Ozbek Halkının Etnogenezi ve Etnik Tarihi*, Universitet Neşriyatı, Taşkent 2007.
- BADEMCİ Ali, *Türkistan Milli İstiklal Hareketi Korbaşılar ve Enver Paşa (1917-1934)*, C.1, Ötüken Yay. İstanbul 2008.
- BORCIYAN Habib “Kulab” *Encyclopaedia Iranica*, Erişim: <https://iranicaonline.org/articles/kulab>, 2020.
- BURNES Alexander, *Travels Into Bokhara Vol. I*, Printed By A. Spottiswood, London 1834.
- CORAYEV M, R. NURULİN, S. KEMALOV vd, *Özbekistanning Yengi Tarihi 2*. Kitap, Şark Neşriyatı, Taşkent 2000.
- ÇELİK Muhammed Bilal, “Buhara Hanlığı ve Afganistan”, *Akademik Bakış*, Cilt: 13, Sayı 26, 2020.
- EBERHARD, W (“Kay’lar Kabilesi Hakkında Sinolojik Mülahazalar”, *Bulleten*, C. VIII, Sayı 32. Ankara 1944.
- EROL, Mehmet Seyfettin ve Fazıl Ahmet BURGET, “Afganistan Özbekleri”, *Avrasya Dosyası* , Sonbahar, Sayı: 3, 2001.

- FİRUZ Fevzi, “Afganistan’da Türk Kültürü ve Edebiyatı Üzerine Bir Araştırma”, *Batman University Journal of Life Sciences*, Vol: 1 Number: 1. 2012.
- HAYDAROV A..H. - O. BORİYEY- A.A. ASHİROV, *Merkezi Asya Halkları Etnografyası, Etnogenezi ve Etnik Tarihi*, Yangı Nashr, Taşkent 2011.
- KAFALI Mustafa, “Özbek Han” *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İSAM Yayınları, C. 34, 2007.
- KAMALOVA Zebiniso “Özbeklerin Ulusal Oluşumu”, *Milli Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD)* Cilt: 1- Sayı: 2- Aralık 2017.
- KARATAYEV Olcobay, “Kırgızlar ve Lakayların Etnik İlişkileri”, *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi* Yıl:4, Sayı:7, 2016.
- KÖPRÜLÜ, Fuad “Kay Kabilesi Hakkında Yeni Notlar”, *Belleten*, C. VIII, Sayı 31, Ankara 1944.
- NASIROV Oral, *Özbekler Şeceresi, (Etnik Tarihge Halıs Nezer)*, Extremum Pres Neşriyatı , yy 2012.
- NAZAROV Nasriddin - Ercan PETEK - Serdar DAĞISTAN, “Lakaylar ve Dilleri” *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı: 48, Güz, Ankara 2019.
- NAZAROV Nasriddin, “Some Historical Aspects of Development of Uzbek Ethnos in The Afghanistan”, *International Scientific Journal Theoretical and Applied Science*, Issue: 11, Vol: 79, 2019.
- NAZAROV Nesriddin, “Lakayler Degen Kımler?”, *Sır Boyı 2017*.Erişim: <https://old.syrboyi.kz/negizginews/12624-laaylar-degen-kmder-.html> (2021).
- NAZAROV Nesriddin, *Afganistan Özbekleri*, yy, Taşkent 2011.
- NAZAROV Nesriddin, *Lakayler; Dialektologya ve Frazologya*, Taşkent 2010.

- RECEBOV Kahraman, “İbrahimbeg”, *Özbekistan Milli Ansiklopediyası*, Devlet İلمي Neşriyatı, Taşkent 2013.
- ROUX Jean-Paul , *Türklerin Tarihi*, Çev: Galip Üstün, AD Yayıncılık, İstanbul 1997.
- ROY Oliver, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, çev. M. Moralı, Metis Yayınları, İstanbul 2009.
- ŞANIYAZOV Kerim, *Özbek Halkının Şekilleniş Cereyanı*, Şark Neşriyatı , Taşkent 2001.
- TOGAN Zeki Velidi, *Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Yay. İstanbul 1981.
- TÜRKOĞLU İsmail, “Şeybaniler”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İSAM Yayınları, C. 39, 2010.
- YAKUBOVSKİY A. Yu. , *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev: Hasan Eren, TTK Yayınları, Ankara 2000.
- Yaşlık Curneli No :1 (154) Özbekistan 1997.
 فیض زاد محمد علم، مجاهد قهرمان ابراهیم بیک لقی، پاکستان 1372
 غوبار، میر غلام محمد، افغانستان در مسیر تریخ، دولتی مطبعه کابل، افغانستان 1967
 کنیادف الکساندر، عبدالله یف، پانین، پلیف و تیائف، رازهای سر به مهر تاریخ دیپلماسی افغانستان
 در نیمه نخست سده بیستم

**NEIGHBORHOOD RIGHTS IN LANDOWNERSHIP IN TURKISTAN
AND CRIMEA, SIMILARITIES AND DIFFERENCES (LATE XIX AND
EARLY XX CENTURY)**

Odil Zaripov*

Abstract: During the end of the XVIII – second half of the XIX century. Russia, through its colonization policy, has annexed vast territories with a predominantly Muslim population. In 1783, the Crimean Khanate became part of the Russian Empire, and the Muslims managed to remain only on the territory of the Crimean Peninsula itself. In the first half of the XIX century, Russia gradually established control over the lands of the North Caucasus from the Black Sea to the Caspian Sea. In the 1820s, the northern provinces of Iran, including the Azerbaijani khanates, were occupied by the empire. In the 1850s. the territories of modern Kazakhstan were finally incorporated into Russia. In the 1860s and 1880s, Russian troops conquered the territories of Central Asia, including the Kokand Khanate, part of the lands of the Bukhara Emirate, and the Turkmen territories (Transcaspian region). As a result of the Russian-Turkish war of 1877-1878, the Kara region and Adjara were conquered. Almost all of these territories had Muslim legislation. In this article the landownership in Turkistan and Crimea during the reign of the Russian Empire and the legal status of using it is discussed. The management of land and water economy in the country according to the traditional Shariah laws and the concept of the right of shuf'ah in landownership, its definition and status are studied. The application of the right of shuf'a'h in the landownership relationships of the population of Turkistan and Crimea and the attitude of Russian officials towards it are analyzed on the basis of primary sources and archival documents. Also, a comparative analysis of the differences in the application of this right in Crimea, which is typical to the settled population in Turkistan, and the colonial policy of the Russian government in the development of fertile lands in the occupied territories are described.

Key words: Turkistan, Crimea, Landownership, Land Sale, Shariah, Property Partnership, Neighborhood Rights.

---

* Doctoral Student Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan (Tashkent, Uzbekistan), baqtria@gmail.com

TÜRKİSTAN VE KIRIM'DA TOPRAK MÜLKİYETİNDE KOMŞULUK HAKLARI, BENZERLİKLER VE FARKLILIKLAR

Öz: XVIII'in sonunda - XIX yüzyılın ikinci yarısında Rusya, sömürgeleştirme politikasıyla, çoğunluğu Müslüman nüfusa sahip geniş toprakları ilhak etti. 1783'te Kırım Hanlığı, Rus İmparatorluğu'nun bir parçası oldu ve Müslümanlar yalnızca Kırım Yarımadası'nın kendi topraklarında kalmayı başardılar. XIX yüzyılın ilk yarısında Rusya, Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar Kuzey Kafkasya toprakları üzerinde kademeli olarak kontrol kurdu. 1820'lerde Azerbaycan hanlıkları da dahil olmak üzere İran'ın kuzey eyaletleri imparatorluk tarafından işgal edildi. 1850'lerde modern Kazakistan toprakları nihayet Rusya'ya dahil edildi. 1860'larda ve 1880'lerde Rus birlikleri, Kokand Hanlığı, Buhara Emirliği topraklarının bir kısmı ve Türkmen toprakları (Transcaspian bölgesi) dahil olmak üzere Orta Asya topraklarını fethetti. 1877-1878 Rus-Türk savaşı sonucunda Kara bölgesi ve Acara fethedildi. Bu bölgelerin neredeyse tamamında Müslüman yasaları vardı. Bu makalede Rus İmparatorluğu döneminde Türkistan ve Kırım'da toprak mülkiyeti ve bu toprakların kullanılmasının hukuki durumu ele alınmıştır. Ülkede toprak ve su ekonomisinin geleneksel Şeriat kanunlarına göre yönetimi ve toprak mülkiyetinde komşu hakkı kavramı, tanımı ve statüsü incelenmiştir. Türkistan ve Kırım halkının toprak mülkiyeti ilişkilerinde komşu hakkının uygulanması ve Rus yetkililerin buna karşı tutumu ana kaynaklar ve arşiv belgeleri temelinde incelenmiştir. Ayrıca, Türkistan'daki yerleşik nüfusa özgü olan bu hakkın Kırım'da uygulanmasındaki farklılıkların karşılaştırmalı bir analizi ile işgal altındaki topraklarda verimli toprakların geliştirilmesinde Rus hükümetinin sömürge politikası anlatılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Kırım, Toprak Mülkiyeti, Arazi Satışı, Şeriat, Mülk Ortaklığı, Komşuluk Hakları.

Introduction

After Turkistan became a colony of the Russian Empire and the Governor-General of Turkistan was established in the second half of the XIX century, the issue of restructuring the political, economic and social life of the local community and the administrative system for the sake of the empire became the most important issue on the agenda.

In Turkistan, an agrarian country, administrative government as well as reforming the system of using land and tenure like various spheres of social life was in the spotlight of Russian administration. In controlling the agrarian sector in Turkistan, the Russian Empire planned, firstly, to turn the country into a supplier of cheap raw materials, and secondly, to relocate landless peasants from the central regions of Russia to Turkistan and allocate land to them.

The first governor-general of the Russian administration in the country, K.P. von Kaufmann put the first step to make structural changes in the lands of the occupied territories. Kaufman focused his reforms on the economy of the local people belonging to Islam and its foundation – landownership and land use. The government gradually began to change the existing economic and economic system in Turkistan, because they were well aware that they could not drastically change the existing rules related to landownership that had been formed over the centuries.

As soon as von Kaufman came to the government in Turkistan, he set up several special commissions in order to study local Islamic laws on the use of land. The archival documents confirm that Kaufman was well aware of the seriousness and importance of landownership and land use policies to strengthen the political position of the new government in the occupied agrarian country¹. Kaufman wrote in his draft report that in the “Regulation on the Administration of the Turkistan country” in 1867, issued to govern the country, there was no guidance on how the government should begin to regulate its relations with the land². As a result, von Kaufman began to study the basis of the rights of land according to Shari’ah and tried to develop new land legislation. The Governor-General of Turkistan sent Captain A.N. Kuropatkin³ to Kashgar (East Turkestan) and Algeria which were the French colonies to study the foreign experience of Muslim legislation of landownership⁴. The aim of

---

¹ Savitskii A., *Pozemel’ny vopros v Turkestane (V proektakh i zakonakh 1867-1886 gg.)* [The land question in Turkestan (In the drafts and laws of 1867-1886)], Tashkent, 1963, s. 14.

² Project of the All-Subject Report of Gen. - Adjutant K.P. von Kaufman I on civil administration and organization in the regions of the Turkistan General Government. November 7, 1867 March 25, 1881 St. Petersburg, 1885, s. 219.

³ Alexey Nikolaevich Kuropatkin - (1848-1925) a famous Russian general, is one of the most important participants in Russia's activities for the occupation of Turkestan. To study the foreign colonial experience, the Governor-General of Turkestan sends Captain A.N.Kuropatkin to Algeria and to Kashgar, where an analysis of Muslim land use was carried out, described in detail in his published scientific works. *See more:* Savitskii, a.g.e., s. 80-84.

⁴ Mukhamedov Shukhrat, «*Osobennosti zemlevladieniya i vodopol’zovaniya v Sredney Azii i Alzhire v XIX v.*» [Features of land ownership and water use in Central Asia and Algeria in the XIX century], *Metamorfozy Istorii*, №13, 2019, s. 2.

the Russian government was to study the experience of colonialism and colonialism in land use relations in the colonized Muslim lands.

Oriental scholars such as Middendorf, Rostislavov, Idarov, Pantusov, Pashino, and Kun were invited to the country to study the norms of Sharia laws of landownership⁵. As a result of studying Muslim theory and practice of land use, Russian administrators got acquainted with the rules of Sharia concerning landownership and land use rights, such as amlok ((Arabic) estate, land, property; a taxed unit of land in the Bukhara Khanate), mulk (property), waqf ((Arabic) pious foundation, usually money donated to sustain an Islamic school, mosque, etc), khiraj ((Arabic) tribute, tax (on farmers)), ushr ((Arabic) tenth part tax on income), mulki hur (property of the free), mulki khairi hur (charity property of the free), shuf'a.

In this article, in the process of studying the issues of land use of Shariah law in Turkistan, we will try to study only the concept of the right of shuf'a and reveal its role in the practice of land use in Turkistan. There are few separate studies on the role and importance of the rights of Shuf'a in land relations in Turkistan and Crimea, among the works devoted to this issue we can show the works by L.Dembo⁶, I.Aleksandrov⁷, O.Zaripov⁸. In the research of the other authors the issue of shuf'a has been mentioned not as a separate object of scientific research, but in this or that issue.

The right of Shuf'a (the right of neighborhood) is one of the most important structures of Muslim right of land. Shuf'a is the privileged right of a person or a neighbor who is a partner in the property to purchase the property⁹. The concept of Shuf'a right is clearly and widely described in Islamic sources. In Turkistan region, which is a follower of Hanafi sect, the main sources of Shariah law such as "Hidoya" and "Mukhtasari Viqaya", also have a separate chapter on the right of shuf'a, and its practice in Shariah is fully described.

"Shuf'a" means "addition" and "pairing" in the dictionary. In the Shariah, however, it means giving the privilege of buying the partnership thing to the old partner by forcing. This meaning is explained in "Mukhtasari Viqaya" as follows:

---

⁵ Savitskii, a.g.e., s .5.

⁶ Dembo L., *Zemelnyy stroy Vostoka* [Land system of the East], Leningrad, 1927.

⁷ Aleksandrov I., «O shifate v Krymu» [About shifat in Crimea], *Izvestiya Tavricheskoy uchenoy arkhivnoy komissii*, № 51, 1914.

⁸ Zaripov Odil. Turkiston yer egaligida shuf'a huquqi ["Right of Shuf'a" in the land use of Turkistan], *Imom Bukhoriy saboqlari*, № 1, 2020.

⁹ Dembo, a.g.e., s. 7.

“It is the right of being the owner of a real estate against its buyer and at the price that has been set”¹⁰. Also, according to jurisprudence of Hanafi sect, besides the partnership of property, a neighbor also has the right to shuf’a. As a proof of it, the scholars of the Hanafi sect cited the hadith, “The neighbor house is more entitled to the house and land of the neighbor”¹¹.

The owner claims the shuf’a fee at a meeting where he/she is aware of the sale. It is called the leap requirement¹². The person who has the right of shuf’a must declare his requirement to the person who is selling the land. If the land has been purchased, the person who is a partner in the property or the person who bought the neighboring land may demand to return the land at that price. The right of shuf’a is given first to the property partner and then to the neighbor. The right of shuf’a is divided equally according to the number of property owners¹³. It should be noted here that shuf’a refers only to the concept of transaction, that is, sale, and does not refer to Shariah concepts that are not the practice of sale such as hiba (gift), lease or inheritance, and like this. A. Schmidt, who studied Shariah and water use rights in Central Asia, described the shuf’a as “a restriction in the right to possess a real estate” and mentioned that it was an integral part of private property in the Muslim East¹⁴.

Having mentioned above the essence of the right of shu’fa in land possession and the basic concepts of Islamic law in the sources, we will analyze below the practical application of shu’fa in Turkistan and Crimea in the late XIX century.

The fact that the right of shuf’a of the neighbourhood relations of Turkistan was widely used in practice was reflected in the documents of land sales of that period and in the works of some local historians. Paolo Sartori, a researcher of the legal system of Turkistan during the Russian colonization, a local historian Abu Ubaydallah Tashkandi writes in his book “Khulasat al-akhwal” “about a dispute between his father and a stranger over a garden near his family’s house. His father was particularly interested in the property because his yard was too small for the family, but a stranger had bought the property first. When Abu Ubaydallah’s father heard it, he demanded his right

---

¹⁰ Sheikh Mukhammad Sodiq Mukhammad Yusuf. *Kifoya (Sharkhi Mukhtasari viqoya)* [Kifaya (Summary of Mukhtasar Viqaya), V.3. Tashkent, 2008, s. 155.

¹¹ Sheikh Mukhammad Sodiq, a.g.e., s. 157.

¹² Sheikh Mukhammad Sodiq, a.g.e., s. 154.

¹³ Dembo, a.g.e., s. 7.

¹⁴ Schmidt A., «*Shariat i pravo vodopol’zovaniya v Sredney Azii*» [Sharia and law of water management in Central Asia], Narodnoe khozyaystvo Sredney Azii, № 8-9, 1926, s. 2.

of shu'fa"¹⁵. This historical fact means that the right of neighborhood was widely practiced in the country before the invasion.

“Through its relentless colonial activities, the Russian state made the Volga region, Siberia, Crimea, the Caucasus, and Turkistan, which were part of the Muslim world its property, and thus took the responsibility for deciding the fate of millions of “Muslims dependent on Russia”¹⁶. The agrarian sector, which was an integral part of the economy in these countries, was on the constant focus of imperial officials. Especially, arable lands and the income taken from them were of great concern to the colonialists as the main source of funding for the anti-colonial religious class. The attitude of the administration of the country towards Islam, including Shu'fa, has been described in various sources.

Aleksander Geins, the first head of the Turkistan governor-general's office, provided valuable information in his memoirs about landownership and land use in Tashkent. The mufti of the court, one of the most knowledgeable people in Tashkent, was asked to write a report about the procedure of land tenure assigned in Shariah. In the report the mufti cited the forms of landownership in the country, and mentioned that in private landownership there was a preemptive right of the neighbor to buy his neighbor's land in sale – shu'fa (referred as *tuf-at* in the book)¹⁷. The Mufti of the court explained that this rule was set so that an evil and immoral neighbor would not be placed next to a good man. The fact that the right of shu'fa was indicated after the description of the existing forms of land tenure in the report shows that it has a special place in private land tenure in the province¹⁸.

A.I. Shakhnazarov, an agronomist in Turkistan, said that while the growth of the population was leading to land fragmentation, this situation was reducing the landowner's annual savings and it was therefore forcing him to sell his land to a wealthy neighbor. Because according to Shariah, the land can be sold to a third party only if one of the neighbors does not want to buy it¹⁹. The survival of medieval farming in Central Asia, and even more ancient

¹⁵ Paolo Sartori. *Visions of Justice: Sharī'a and Cultural Change in Russian Central Asia*, Leiden and Boston: Brill, 2016, p. 130.

¹⁶ Bartold V., «Raboty po istorii islama i Arabskogo khalifata» [Works on the history of Islam and the Arab Caliphate], *Sochineniya*, Moskva, T. VI, 1966, s. 365.

¹⁷ Geyns A., *Upravlenie Tashkentom pri kokandskom vladychestve, (Kak kharakteristika administratsii sredneaziatskikh gorodov)* [Administration of Tashkent under the Kokand rule, (As a characteristic of the administration of Central Asian cities)], T. II, Sankt-Peterburg, 1898, s. 440.

¹⁸ Geyns, a.g.e., s. 440.

¹⁹ Shakhnazarov A., *Ocherk selskogo khozyaystva Turkestanskogo kraya* [Essay on agriculture of the Turkestan region], Sankt-Peterburg, 1898, s. 43.

methods and traditions in some parts of the country, forced small landowners to sell their land to large landowners having difficulties in farming by the end of the XIX century. It can be assumed that the right of shuf'a played an important role in the expansion of large landowners at the expense of landless farmers.

In the research materials of the General Directorate of Land Management and Agriculture, published in 1911, we can see that the right of shuf'a was in power in Turkistan until the beginning of the XX century in the relations of the local population.

“According to the established procedure, the owner of the land must notify his neighbors if he wants to sell his land. If one of the neighbors wants to buy the land at a price similar to that set by the owner, then the land must be sold to the neighbor. If “shaafi” that's the partner or a neighbor does not want to buy the land, the land can be sold to a stranger. In this case, the person who bought the land gave them money or a coat as a gift in order to establish good relationships with his new neighbors in the future”²⁰.

It can also be seen in the articles published in the Turkistan press that this right of Shariah has become a tradition of local land use in the country. In the newspaper “Turkestanskoe Vedomosti” reported an article dedicated to the traditions of land use of the local people that «every neighbor has a preemptive right rather than others to buy his neighbor's land at a price offered by a third party»²¹ and it proves that this right was widespread in the practice of sale in the country.

The sale of the land was carried out on the basis of the relevant documents, in case there is no document of the land, the right of ownership of the land is determined by the Qadi (judge) with the help of witnesses. The claim for the right to shuf'a itself must also be announced in front of witnesses; it is set by the testimony of witnesses and regulated by the Qadi (judge) in case of any disagreement. According to the research of Davletshin, an expert on the life of Turkistan and Muslim rights, in the transaction of real estates, this right is given first to the property partner and then to the neighbors. In this, the priority of the neighbors is also determined, first the neighbor on the right, then the neighbor on the left, the neighbor behind, and other close neighbors. At the request of those who have this right, even if certain formalities are done, the agreement of completed transactions can be annulled by the court of law.

---

²⁰ Yuferev V., *Khozyaystvo sartov Ferganskoy oblasti* [Farm of sarts of Fergana region], Tashkent, 1911, s. 17.

²¹ The customary right to use the land and its processing by the natives. // *Turkestanskoe vedomosti*. No. 104, 1909. - P. 24.

This practice can be seen in the documents such as “bayi batt”, that is, the transaction of real estate in the notebooks of Tashkent Qadis (judges) which belonged to the colonial period, kept in the National Archives of Uzbekistan. For example, in the notebook of the Qadi (judge) of Kokcha district of Tashkent city there is a record of land purchase and sale practice No. 51 on April 29, 1887, with the following content: “... Decided by shariah by Rahimabibi and Mehribonbibi the daughters of Razhabbay ..., we both completely sold our property with its all *obraha* (Persian) *small canal (which passes through the courtyards of neighboring houses)* and *haqraha*: (Persian) *ease-ment, path separating two neighbors; roadway directly in front of one’s door* to the son of Zokhidbay Pachchah Kalaan... Zokhidbay accepted this decision. In the presence of the sons of Akhund Rakhimbaba and Bakhorinur Mukhammadbay, I, Rakhima Bonu agreed and signed this agreement. I, Mekhribonbibi agreed and signed and again in this meeting Zahidzhon bay decided by shariah that if the Shafi’ demands this land from me, I will give it. I, Mukhammad Musa, know those who decided it”²². In other words, in this agreement, a person named Zakhidbay, who was buying the land owned by two women from Tashkent, stated in front of two witnesses that he would give over the land to the shafi’ if the person with the right of shafi’ came with a claim for the land, and it was recorded in the judge’s book. This notarial document confirms that the practice of shuf’a was used as it is indicated in Shari’a, and the above information of Russian authors on this subject.

Shuf’a is not divisible: to give up a part of it means to give it up completely. The Shafi’ is not entitled to take only a part of the Shuf’a land. The right of shuf’a’ is not applied to the state lands, communal and waqf lands²³.

The right of Shuf’a is revoked in the following cases:

- 1) When the person entitled to this right is aware of the sale of land and does not invite witnesses;
- 2) When the shafi’ refuses to buy the land himself;
- 3) In the case of conversion of the land into a waqf²⁴.

The Russian government was already familiar with the right of shuf’a in landownership. For example, in the Crimea, which was occupied by the Russian Empire in 1873, the right of shuf’a was practiced under Islamic laws. In I. Alexandrov’s article published in 1914 in the issue 51 of the «Izvestija» of the Tavriya Scientific-Archival Commission the following information was noted about the application of the right of shuf’a in the Crimea.

---

²² National Archive of Uzbekistan, f. I-364, o. 1, d. 12, l. 13a.

²³ Dembo, a.g.e., s. 7.

²⁴ Dembo, a.g.e., s. 7.

“The right of shuf’a is not included in our civil laws, however, it is widely used among the Muslim population of the Crimea. Moreover, this customary right is admitted by the authorities and representatives of other religions”²⁵. As I. Alexandrov said, «If a Muslim sells his land to a local Christian, Crimean or Karaites, and a Muslim neighbor demands his intercession of shafi’ according to the rules of Shariah, in most cases the buyer gives his purchase to the person demanding his intercession of shafi’ at the same price, otherwise the seller cancels the sale agreement, and even forces to pay a fine or fully grant the right of land to the shafi’”²⁶. The above information indicates that the practical application of the right of shuf’a in colonial countries annoyed the Russian officials, and especially, made it uncomfortable for the policy of relocating the landless Russian farmers to Turkistan and allocating land to them. Because the existence of this right limited the opportunity of the government and relocated farmers to purchase fertile lands, the biggest problem of the policy of resettlement was that these existing fertile lands were in the consumption of the local population.

Different from Turkistan, it can be seen that in the Crimea, shuf’a was used by the locals not only to the neighbor or property partner but also to the entire local Muslim population. That is, shuf’a may also be asked by one’s fellow believers. We can see in the following example that the Russian authorities used various tricks in developing the fertile lands of the Crimea. Mustafa Gasprinsky, a lieutenant in the Russian army, the father of the famous enlightener Ismail Gasprinsky, helped General Vorontsov to buy the lands of the Crimea²⁷.

The researcher V.N. Pashchenya notes that “According to the law of shuf’a, Muslims had the right of priority in the purchase of land (O.Z.), and Gasprinsky used this right for the benefit of his “patron”, for which he obtained his “noble rank”²⁸. As a result, Massandra lands belonging to local agrarian farmers were purchased at very low prices²⁹. This information shows, firstly, how the tsarist government Russified the Crimean lands, and secondly, that the officials used Shariah laws to achieve their goals in land acquisition. In order to occupy the lands of the local population the colonialists used the right

---

²⁵ Aleksandrov, a.g.e., s. 205.

²⁶ Aleksandrov, a.g.e., s. 205.

²⁷ Pashchenya V., «Ismail Gasprinskiy: ego vremya, vzglyady, uroki iz zhiznedeyatelnosti» [Ismail Gasprinsky: his time, views, lessons from life], *Kultura narodov Prichernomorya*, № 199 T.2, 2011, s. 7.

²⁸ Pashchenya, a.g.e., s. 7.

²⁹ Memetov A., «Obshchestvenno-politicheskie i filosofskie vzglyady Ismaila Gasprinskogo» [Socio-political and philosophical views of Ismail Gasprinsky], *Kultura narodov Prichernomorya*, № 199, T.2, 2011, s. 10.

they had for their own benefits. The reason for this, of course, was that this right corresponded to Russia's interests.

Konkin, a researcher who analyzed the above-mentioned cases of grabbing lands of the Crimea by the Russian noblemen in various ways, the expulsion of the local population from the fertile lands, and the conflicts over the land in the late XVIII and early XIX centuries, explained the government's policy as followings: "the government of the Empire, on one side, guaranteed the inviolability of the traditional social way of life of the Crimean people with its decrees and manifestos, and on the other hand, attempted to incorporate the whole rules of Russia into the centuries-old system of relations"³⁰.

We can also apply these views of the researcher in the policy carried out towards Turkistan. Of course, although there were many undeveloped lands in Turkistan, the creation of new irrigation networks for their use required a lot of money and hard work. Therefore, in contrast to the Crimea, where there was no great need for irrigated agriculture, in Turkistan the use of water along with land was also in the right of shuf'a.

If someone sells his land together with the use of water, the right of shuf'a to water belongs first to the partner in the ditch, then to the owner of the stream flowing in the ditch, and finally to the owner of the large river³¹. Such a connection indicates how important the artificial irrigation was in the natural climate of Turkistan and the peculiarity of shuf'a. The secret advisor, F.K. Girs, the head of the inspection commission, who came to Turkestan in 1882, on behalf of the Russian Emperor, said in his report: "You will not meet our land communities here, you will find the community in water, not land ... the community exists only in irrigation relations not land relations... because the land does not produce anything without water (without artificial irrigation)"³². However, it is not correct to say that land communities in Turkistan are built only on irrigation water. Of course, while the water factor is primarily the basis of irrigated agriculture, the right of shuf'a is a proof to us that there were land communities in the country too. Because according to the above-mentioned Shariah rules, the basic concept of shuf'a besides neighborliness is a property partnership on land that is not distributed and boundaries

---

³⁰ Konkin D., «*Zemelnye konflikty v Krymu (konets XVIII - nachalo XIX vv.): «mneniya» i «proekty»*» [Land conflicts in Crimea (late XVIII-early XIX centuries): "opinions" and "projects"], *Materialy po arkhologii, istorii i etnografii Tavrii*, Vyp. XXI, 2016. s. 375.

³¹ Dembo, a.g.e., s. 7.

³² Report of inspection, according to the Imperial command, Turkistan region, the Secret adviser Girs. 1882. p. 346.

are not defined. Although there are many other reasons to prove the existence of land communities in Turkistan, the right of shuf'a also played a role in it.

The right of Shuf'a was a legal concept unique to the settled population of Turkistan. The nomadic population of the Syrdarya region of the Governor-General of Turkistan even had no idea about Shuf'a. The following information of the military governor of the region N.I. Grodekov confirms our opinion above. "Lands planted with alfalfa are not only leased but also sold at any price, regardless of the labor expended by the partner. In the Qurama region, not only alfalfa lands but all lands can be sold. Not only the Kyrgyz, but even the Chalakazaks do not know about shuf'a that is, the right of neighborliness and partnership"³³. This situation is explained by the fact that legal relations between the nomadic populations are regulated according to the customs. However, the Turkmens of the Caspian region, who switched to a sedentary farming culture, strictly followed the right of shuf'a in peasant communities, according to which the agreement of community members and close relatives had to be obtained when selling the land³⁴.

In the following points in the inspection report written by F.K. Girs to the Emperor Alexander III we can see very cautious attitude of the Russian government towards the system that had been in for centuries in Turkistan landownership.

"If the existing forms and system of land tenure satisfy the people, and it is valued by the people, there is no reason not to legitimize the existing system. Both justice and prudence require it..."³⁵ These opinions of the Imperial Secret Adviser indicate that the Russian authorities were well aware that changing the land tenure procedures that had existed in Turkistan region since the time of the khanate was a very delicate matter. But practically, the colonial administration did differently, von Kaufman's policy towards property and waqf lands in the country can be example of it. However, these "reforms" carried out in the landownership of Turkistan bypassed the right of shuf'a.

In the resettlement policy, this right, which limited Russian farmers' opportunities to purchase fertile lands from the settled population, was ignored by the government, firstly because local officials did not study the landownership and the system of using it, and secondly because the laws they en-

³³ Grodekov N., *Kirgizy i karakirgizy Syr-Dar'inskoy oblasti* [Kyrgyz and Karakirgiz of Syr-Darya region], T.1. Yuridicheskiy byt, Tashkent, 1889, s. 104.

³⁴ Rusinov V., *Vodozemel'nye otnosheniya i obshchina u turkmen* [Water-land relations and community among Turkmens], Tashkent, 1889, s. 39.

³⁵ Report of inspection, according to the Imperial command, Turkistan region, the Secret adviser Girs. 1882. p. 346.

acted, according to Girs's opinion above, ensured the preservation of local customs in their land relations.

Even, according to the Article 261 of "Regulation of the Provisional administration" adopted in 1886, it was stated that "the transaction of land among the local population (sale - O.Z.) ... will be carried out in accordance with the customs of the local population everywhere"³⁶ and the absence of a prohibition on shuf'a in subsequent laws also allowed this Shariah rule, which had become a tradition of the people of the country, to survive until the time of the new colonial political regime, which abolished private ownership of land.

Conclusion.

Thus, the right of shuf'a was in force only among the settled population in Turkistan, and it regulated not only land management but also the ownership and use of water. The popularity of such a right can be explained not only by the Islamic factor, but also by the fact that agriculture in the region was based on irrigated agriculture demanding collective labor. The peasant communities formed by irrigated agriculture practiced this right in order to preserve the integrity of the community in purchase of land. In addition, it can be concluded from the above historical data that the right of shuf'a, which belonged to a property partner and neighbor, was also applied to close relatives and believers in Turkistan and the Crimea, in order to protect the interests of landowners and peasant communities.

None of the documents adopted by the Russian Empire to govern the country adopted any law about the legal status or prohibition of shuf'a, and "shuf'a" was practically used as a Shariah norm in land tenure relations of Turkistan and the Crimea until the establishment of the Soviet state.

Also, during the colonial period, neither the Crimea nor Turkistan was included in the single legal system of the empire. The practice of Shuf'a and similar rights mean that after occupying the Crimea and Turkistan, the Russian Empire considered these territories not as an integral part of its structure, but as a colonial territory under its control.

REFERENCES

ALEKSANDROV I., «O shifate v Krymu» [About shifat in Crimeal], *Izvestiya Tavricheskoy uchenoy arkhivnoy komissii*, № 51, 1914. [in Russian]

---

³⁶ Regulation on the administration of Turkestan region. Volume II, part 2. 1885.

BARTOLD V., «Raboty po istorii islama i Arabskogo khalifata» [Works on the history of Islam and the Arab Caliphate], *Sochineniya*, Moskva, T. VI, 1966. [in Russian]

DEMBO L., *Zemelnyy stroy Vostoka* [Land system of the East], Leningrad, 1927 [in Russian]

GEYNS A., *Upravlenie Tashkentom pri kokandskom vladychestve, (Kak kharakteristika administratsii sredneaziatskikh gorodov)* [Administration of Tashkent under the Kokand rule, (As a characteristic of the administration of Central Asian cities)], T. II, Sankt-Peterburg, 1898. [in Russian]

GRODEKOV N., *Kirgizy i karakirgizy Syr-Dar'inskoy oblasti* [Kyrgyz and Karakirgiz of Syr-Darya region], T.1. Yuridicheskiy byt, Tashkent, 1889. [in Russian]

KONKIN D., «*Zemelnye konflikty v Krymu (konets XVIII - nachalo XIX vv.): «mneniya» i «proekty»*» [Land conflicts in Crimea (late XVIII-early XIX centuries): “opinions” and “projects”], *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, Vyp. XXI, 2016. [in Russian]

MEMETOV A., «*Obshchestvenno-politicheskie i filosofskie vzglyady Ismaila Gasprinskogo*» [Socio-political and philosophical views of Ismail Gasprinsky], *Kultura narodov Prichernomorya*, № 199 T.2, 2011. [in Russian]

MUKHAMEDOV SHUKHRAT, «*Osobennosti zemlevladieniya i vodopol'zovaniya v Sredney Azii i Alzhire v XIX v.*» [Features of land ownership and water use in Central Asia and Algeria in the XIX century], *Metamorfozy Istorii*, №13, 2019. [in Russian]

NATIONAL ARCHIVE OF UZBEKISTAN, f. I-364, o. 1, d. 12, l. 13a. [in Uzbek]

Obychnoe pravo polzovaniya zemley i ee obrabotka u tuzemtsev [Customary land use and cultivation among the natives], *Turkestanskije vedomosti*, № 104, 1909. [in Russian]

Otchet revizuyushchego, po Vysochayshemu povelению, Turkestanskiy kray, Taynogo Sovetnika Girsy [Report of the auditor, by the Highest command, Turkestan region, Privy Councilor Girs], 1882. [in Russian]

PASHCHENYA V., «Ismail Gasprinskiy: ego vremya, vzglyady, uroki iz zhiznedeyatelnosti» [Ismail Gasprinsky: his time, views, lessons from life], *Kultura narodov Prichernomorya*, № 199 T.2, 2011. [in Russian]

Polozhenie ob upravlenii Turkestanskogo kraya [Regulations on the administration of the Turkestan Region], Tom II, chast 2. SPb., 1885. [in Russian]

Proekt Vsepoddanneyshego otcheta Gen. - Adyutanta K.P. fon Kaufmana 1 po grazhdanskomu upravleniyu i ustroystvu v oblastiakh Turkestanskogo general-gubernatorstva. 7 noyabrya 1867-25 marta 1881 g. SPb., 1885. [in Russian]

RUSINOV V., *Vodozemel'nye otnosheniya i obshchina u turkmen* [Water-land relations and community among Turkmens], Tashkent, 1889. [in Russian]

SARTORI PAOLO. *Visions of Justice. Sharī'a and Cultural Change in Russian Central Asia*, Leiden; Boston: Brill, 2016.

SAVITSKII A., *Pozemel'ny vopros v Turkestane (V proektakh i zakonakh 1867-1886 gg.)* [The land question in Turkestan (In the drafts and laws of 1867-1886)], Tashkent, 1963. [in Russian]

SHAKHNAZAROV A., *Ocherk selskogo khozyaystva Turkestanskogo kraya* [Essay on agriculture of the Turkestan region], Sankt-Peterburg, 1898. [in Russian]

SHEIKH MUKHAMMAD SODIQ MUKHAMMAD YUSUF. *Kifoya (Sharkhi Mukhtasari viqoya)* [Kifaya (Summary of Mukhtasar Viqaya)], V.3. Tashkent, 2008. [in Uzbek]

SHMIDT A., «*Shariat i pravo vodopol'zovaniya v Sredney Azii*» [Sharia and law of water management in Central Asia], *Narodnoe khozyaystvo Sredney Azii*, № 8-9, 1926. [in Russian]

YUFEREV V., *Khozyaystvo sartov Ferganskoy oblasti* [Farm of sarts of Ferghana region], Tashkent, 1911. [in Russian]

ZARIPOV ODIL. Turkiston yer egaligida shuf'a huquqi ["Right of Shuf'a" in the land use of Turkestan], *Inom Bukhoriy saboqlari*, № 1, 2020. [in Uzbek]

BİR SİYASİ HAMLE OLARAK BOMBAY EĞİTİM TAHKİKATI

Mahmut Cihat İzgi*

Öz: Kasım 1819’da Bombay valiliğine atanan Mountstuart Elphinstone göreve başladıktan kısa bir süre sonra bölgede güçlü bir eğitim sistemi tesis etmek için harekete geçti. Eğitimin dönüştürücü rolüne inanan ve bunu farklı mecralarda dile getiren yeni vali, Bombay Hükümeti ve Bombay Eğitim Cemiyeti kanalıyla geleneksel Hindu eğitim kurumlarını himaye etmeye çalışarak bölgedeki İngiliz hâkimiyetine karşı oluşabilecek tehditleri ortadan kaldırmayı amaçladı. Yeni fatihlere karşı yerli halkın tutumunu değiştirmeye çalışan ve bir uzlaşma siyaseti benimseyen Elphinstone, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi’nin Londra ofisinden James Mill ve Bombay vali meclisinden Francis Warden’ın ciddi eleştirilerinin hedefi haline geldi. Çabaları Londra tarafından “gereksiz” görülen Elphinstone eğitim politikalarının meşruluğunu kanıtlamak için Aralık 1823’te kapsamlı bir tutanak kaleme aldı ve tutanağında bir eğitim tahkikatı yapılmasını önerdi. Bu çalışma, bahsi geçen tutanağın ve tahkikatın asıl amacının eğitimden ziyade siyasi bir hamle olduğunu göstermeye gayret edecektir.

Anahtar Kelimeler: Mountstuart Elphinstone, Bombay Eğitim Tahkikatı, Francis Warden, Bombay Eğitim Cemiyeti, James Mill

THE BOMBAY EDUCATIONAL SURVEY AS A POLITICAL MOVE

Abstract: Mountstuart Elphinstone was appointed as Governor of Bombay in November 1819 and after that he immediately attempted to build an education system in the region. Believing in the transformative role of education and expressing this in different media, the new governor made an effort to protect traditional Hindu educational institutions through the Bombay Government and the Bombay Education Society, aiming to eliminate threats that may arise against British domination in the region. Trying to change the attitude of the indigenous people towards the new conquerors and adopting a policy of conciliation, Elphinstone became the target of serious criticism from James Mill

---

* Arş. Gör. Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ORCID: 0000-0002-4031-443X, cizgi@sakarya.edu.tr. Araştırmacı TÜBİTAK BİDEB 2214/A Yurt Dışı Doktora Sırası Araştırma Burs Programı kapsamında desteklenmektedir.

of the London office of the East India Company and Francis Warden of the Bombay governor's council. His efforts were called "useless" by London, and to prove the legitimacy of his educational policies, he penned a comprehensive minute in December 1823 and in this minute he recommended an educational survey in the Presidency. This study will claim that the report and the survey were a political move and will try to show that these steps political motives rather than education.

Keywords: Mountstuart Elphinstone, The Bombay Educational Survey, Francis Warden, The Bombay Education Society, James Mill

GİRİŞ

1931-32 yılları arasında Londra'yı ziyaret eden ve çeşitli temaslarda bulunan Mahatma Gandhi, 1931 yılının Ekim ayında Kraliyet Uluslararası İlişkiler Enstitüsünün himayesinde Chatham House'da bir konuşma yaptı. Seçkin bir davetli grubu karşısında konuşan Gandhi; Müslüman, Hindu, Sih ilişkilerine, Dalitlerin durumuna ve yoksulluk meselesine değindi. Halkın büyük bir bölümünün köylerde yaşadığına dikkat çeken Gandhi, derinleşen yoksulluğun giderilmesi için bazı çözüm önerilerinde bulundu. Yoksulluğa karşı sunduğu reçetelerden biri de eğitimdi.¹

Eğitim konusunda sömürge idaresini suçlayan Gandhi, şirket ve şirketin faaliyetlerine son verilmesinin akabinde Britanya İmparatorluğunun hâkimiyeti altında Hint eğitim sisteminin zayıfladığını vurguladı. Mevcut eğitim kurumlarını ve sistemini "güzel bir ağaca" benzeten Gandhi sömürge idarecilerinin ağacı sökmeye çalıştıklarını ifade ederek "elli veya yüz yıl" öncesine kıyasla okuma yazma oranının ciddi manada düştüğüne dikkat çekti.² Ona göre İngilizler, köy okullarını "yeterli görmemişler" ve bir "reform" programı oluşturmuşlardı. Bu program kapsamında okulların belli standartlara sahip olması gerektiğini ifade eden idareciler ve misyonerler buldukları bölgelerde eğitim sisteminin durumunu tespit etmek amacıyla tahkikatlar yaptırmış ve koy-

---

¹ "Speech at Chatham House Meeting", *The Collected Works of Mahatma Gandhi*, 54, 13 October 1931 - 8 February 1931, New Delhi: Publications Division Government of India, 1999, s. 53-66; Dharampal, *The Beautiful Tree: Indigenous Indian Education in the Eighteenth Century*, New Delhi: Biblia Impex, 1983; s. 346-383; M. K. Gandhi, "The Future of India", *International Affairs*, November, 1931, 10/6, s. 721-739.

² "Speech at Chatham House Meeting", s. 59; Dharampal, *The Beautiful Tree*, s. 346; M. K. Gandhi, "The Future of India", s. 727.

dukları standartları karşılamayan okulları tanımamışlardı. Öte yandan onların belirlediği ölçülerde okul açmak da masraflı bir işti. Netice itibariyle Gandhi'ye göre köy okulları sömürge idarecileri tarafından "kökünden sökülmişti".³

Gandhi'nin bu sözlerine itiraz Dakka Üniversitesi'nin eski rektör yardımcısı ve 1918-1930 yılları arasında İngilizler tarafından kurulan çeşitli eğitim komitelerinde başkan veya üye olarak görev alan Philip Joseph Hartog'dan (1864-1947) geldi. İki isim arasında bir tartışmaya neden olan bu mesele ilk olarak mezkûr toplantıda Hartog'un Gandhi'ye yönelttiği sorularla başladı.⁴ Daha sonra iki isim beş altı hafta kadar bu konuda yazıştılar.⁵ Hartog kısa bir süre sonra Gandhi ile Londra'da bir mülakat yaptı ve bu konudaki görüşlerini sormayı ihmal etmedi.⁶ İkili bir süre daha Hint eğitim sistemi hakkında yazışmaya devam etti.

Gandhi'nin sözlerinin asılsız olduğunu ifade eden Hartog, Gandhi'den iddialarını destekleyecek kanıtlar istedi. Gandhi ise 1920'de *Young India* dergisinde yayımlanan *The Decline of Mass Education in India* ve *How Indigenous Education Was Crushed in the Punjab* başlıklı makaleleri Hartog'a gönderdi.⁷ Ancak Hartog makaleleri yetersiz buldu ve Gandhi'nin konuşmasını destekleyecek bir bilgi göremediğini söyledi. İki isim arasında yazışmalar devam ederken Hartog meseleyi İngiliz tarihçi Edward J. Thompson'a da sordu. Thompson başta Gandhi'nin iddiasının geçerli olmadığını söylemesine rağmen Kasım 1931'de gönderdiği mektupta "muhtemelen Hindistan'daki yerel eğitim sistemini küçümsediğini" ifade ederek çekincelerini belirtti. Hartog'a bazı kaynaklar öneren Thompson mektubunun sonuna şu notu iliştiirmeyi ihmal etmedi: "yerel okullara kötü niyetli bir şekilde zarar verdiğimizize inanmıyorum."⁸

Hartog ile yaptığı mülakatta "Hindistan'a döndüğünde başka kanıtlar da sunabileceği" söyleyen Gandhi, Chatham House'da dile getirdiği iddiaları

³ "Speech at Chatham House Meeting", s. 59; Dharampal, *The Beautiful Tree*, s. 346.

⁴ "Speech at Chatham House Meeting", s. 61-62.

⁵ "Correspondence between Mahatma Gandhi and Sir Philip Artog", Dharampal, *The Beautiful Tree*, s. 346-383.

⁶ "Interview with Mr. Gandhi on December 2, 1931", Dharampal, *The Beautiful Tree*, s. 364-367.

⁷ Dharampal, *The Beautiful Tree*, s. 352-357; 357-360.

⁸ Dharampal, *The Beautiful Tree*, s. 362-363.

ispatlayamaması durumunda sözlerini geri alacağını söyledi.⁹ Ancak işler Gandhi'nin düşündüğü gibi gitmedi ve Gandhi ülkesine döndüğünde tutuklandı. Şubat 1932'de hapishaneden Hartog'a yazan Gandhi rahat bir ortama sahip olmadığını ifade ederek Profesör K. T. Shah'ın kaleme aldığı bir makaleye atf yaptı.¹⁰ Tüm bu yazışmalardan ve tartışmalardan sonra Hartog işin peşini bırakmadı ve Londra Üniversitesi Eğitim Enstitüsünde bu hususta dersler verdi. Birkaç memorandum yayımladıktan sonra, 1939 yılında mezkûr dersleri *Some Aspects of Indian Education Past and Present* başlıklı kitabında yayımladı.¹¹ Hartog çalışmalarının bir kopyasını Mayıs 1939'da Gandhi'ye de gönderdi.¹² Birkaç ay sonra Hartog'a cevap veren Gandhi görüşlerinin değişmediğini söyledi.¹³

Hulasa yukarıda Gandhi ve Hartog'un arasında yaşanan tartışmaya bakıldığında bazı hususların öne çıktığı görülmektedir. Gandhi yerel eğitim sisteminin parçalandığını, İngilizlerin yeni bir sistem inşa ederken mevcut kurumları görmezden geldiğini ifade ederken, Hartog buna şiddetle karşı çıktı. Gandhi'nin alt kıtada İngilizler tarafından yürütülen eğitim tahkikatlarına atf yapan ve yerel eğitim kurumları hakkında müspet görüşler açıklayan şirket idarecilerinin sözlerine yer vermesi dikkate değerdir.¹⁴ Örneğin H. T. Shah, Bombay Eyaletinde mevcut eğitim kurumlarının yeterli olduğuna dikkat çekerken dönemin vali meclisi üyesi G. L. Prendergast'ın görüşlerini aktarmıştı.¹⁵ İşte bu noktada, Gandhi ve Prendergast'ın iddia ettiği gibi bölgede güçlü bir eğitim geleneği varsa şirketin hâkimiyetindeki bölgelerde valiler ve idareciler neden bir eğitim tahkikatı yapma ihtiyacı hissettiler? Sırasıyla Madras, Bombay ve Bengal Eyaletlerinde valililerin talepleri doğrultusunda yürütülen bu çalışmalar gerçekten bölgede eğitim sisteminin durumunu tespit etmek adına mı yapıldı? Bu çerçevede çalışma, Bombay Eğitim Tahkikatı'nı, Londra ve Bom-

⁹ "Interview with Mr. Gandhi on December 2, 1931", Dharampal, *The Beautiful Tree*, s. 364-367.

¹⁰ Dharampal, *The Beautiful Tree*, s. 373-378.

¹¹ Philip Hartog, *Some Aspects of Indian Education Past and Present*, London: Oxford University Press, 1939.

¹² Dharampal, *The Beautiful Tree*, s. 380.

¹³ Dharampal, *The Beautiful Tree*, s. 382.

¹⁴ Gandhi tarafından dile getirilen bu iddia tarihçiler arasında hala önemli bir tartışma konusu olmaya devam etmektedir. On sekizinci yüzyılda faaliyetlerine devam eden yerel okulların on dokuzuncu yüzyıldaki durumu hakkında bkz: Jana Tschurenne, *Empire, Civil Society, and the Beginnings of the Colonial Education in India*, Cambridge: Cambridge University Press, 2019.

¹⁵ "Minute by G. L. Prendergast", Kenneth Ballhatchet, *Social Policy and Social Change in Western India, 1817-1830*, London: Oxford University Press, 1957, s. 259.

bay'da Vali Elphinstone'un eğitim politikalarına karşı çıkan odaklar bağlamında inceleyecektir.

HİNDİSTAN'DA EĞİTİM TAHKİKATLARI

On sekizinci yüzyılın ilk yıllarında Danimarkalıların denetiminde, alt kıtanın güney doğusundaki Tranquebar bölgesine gelen Alman Protestan misyonerler, misyon merkezleri kurmuşlar ve bölge hakkında çeşitli raporlar kaydetmişlerdi. Protestan misyonerler, Bartholomäus Ziegenbalg (1682-1719) ve Johann Ernst Grunndler (1677-1720) tarafından yazılan mektupların derlendiği *Malabarische Korrespondenz* isimli eser misyonerlerin bölgede eğitim konusunda bazı araştırmalar yaptıklarını göstermektedir. Bu mektuplar ve raporlar, on dokuzuncu yüzyılda yaygın hale gelecek "yerlilerin eğitim durumunu" anlatan metinlerin ilki olarak değerlendirilebilir. Alman misyonerlerin bu tür bir araştırma yapmalarının sebebi ise kuvvetle muhtemel davalarını yerli halka anlatmakta yaşadıkları zorluklarla alakalıydı ve davalarının propagandasını yaparken gençlere odaklanmanın daha mantıklı bir yol olduğunu fark ettiler.¹⁶ Bahsi geçen isimler, yerliler arasında Avrupa'da yaygın olan ilimlerin tahsil edildiğini söyleyerek on sekizinci yüzyılda Hint alt kıtasında bir eğitim geleneği olduğuna dikkat çektiler.¹⁷

Alman misyonerlerden bir asır sonra bu defa İngiliz Protestan misyonerler alt kıtaya doğru yola çıktılar. Bilhassa on sekizinci yüzyılın son çeyreği ve on dokuzuncu yüzyılın ilk yıllarında şirket hâkimiyetindeki topraklarda misyonerlik faaliyetleri yürütmek için ciddi bir çaba sarf eden misyonerler şirketin misyonerlik karşıtı siyasetini değiştirmeye çalıştılar.¹⁸ Uzun bir mücadelenin ardından amaçlarına kısmen ulaşan misyonerler ve onların şirket içindeki "azizleri", şirketin parlamento ile yaptığı 1813 İmtiyaz Sözleşmesi'ne

¹⁶ Jana Tschurennev, *Empire, Civil Society*, s. 37.

¹⁷ Jana Tschurennev, *Empire, Civil Society*, s. 36; Andreas Gross, Y. Vincent Kumaradoss, and Heike Liebau (eds.), *Halle and the Beginning of Protestant Christianity in India*, 3 Volumes, Halle: Franckesche Stiftungen, 2006.

¹⁸ Misyoner karşıtı şirket siyasetine karşı ilk hamle 1793 İmtiyaz Sözleşmesi öncesinde başladı. İngiliz Protestan misyonerler ve onların şirket içindeki destekçileri sözleşmeye "dini maddeyi" eklemek istediler. Çeşitli lobi faaliyetleriyle şirket politikalarını etkilemeye çalışan misyonerler bu girişimlerinde başarısız oldular. Clapham tarikatına mensup Charles Grant ve William Wilberforce misyoner karşıtı politikalarını değiştirmeye çalışan önemli isimler olarak öne çıktılar.

bu konuda bir madde eklemeyi başardılar.¹⁹ Hiç şüphesiz Alman misyonerler gibi İngiliz, Amerikan ve İskoç misyonerler için de eğitim önemli bir gündem maddesiydi. İngiliz misyonerler gelişlerinden kısa bir süre sonra yerli halkla olan temaslarını arttırmak için 1817’de Kalküta Okul Kitabı Cemiyeti’ni kurdular.²⁰ Bengal’den sonra Madras’ta ve Bombay’da da benzer amaçlarla eğitim cemiyetleri kuruldu.²¹ Bu cemiyetlerin en önemli özelliği ilk olarak bölgede bir eğitim tahkikatı gerçekleştirmeleriydi. “Yerlilerin eğitim durumunu” tespit etmeye gayret eden bu çalışmalar mevcut okulların yetersiz olduğunu ve ıslah edilmeleri gerektiğini vurguladılar.²² Örneğin Madras Okul Kitabı ve Okul Cemiyeti’nin komite üyelerinden Vennelacunty Soob Row, Madras bölgesinde faaliyet gösteren okullar hakkında bir rapor hazırladı ve bu konuda cemiyeti bilgilendirdi.²³

Bahsi geçen tahkikatlarla ilgilenen sadece misyonerler ve eğitim cemiyetleri değildi. On dokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren İngiliz Doğu Hindistan Şirketi’nin vergi tahsildarları da bu meseleyle ilgilenmeye başladı ve şahsi çabalarıyla bazı kayıtlar tuttular. Bu hususta iki önemli çalışma örnek olarak zikredilebilir. Bunlardan biri Madras bölgesinde görev yapan A. D.

¹⁹ 53 George III, Chapter 155 Section 43, s. 1138; Lynn Zastoupil and Martin Moir (eds.), *The Great Indian Education Debate: Documents Relating to Orientalist-Anglicist Controversy, 1781-1843*, London: Curzon Press, 1999, s. 90-93; Henry Sharp (ed.), *Bureau of Education, India, Selections from Educational Records Part I, 1781-1839*, Calcutta: Superintendent, Government Printing, India, 1920, s. 22; *The Law Relating to India, and the East India Company; with Notes and an Appendix*, London: William H. Allen, 1840, s. 172; “Fisher’s Memoir”, *Great Britain East India Company, Select Committee on the House of Common, I Public, Appendix to Report from the Select Committee of the House of Commons on the Affairs of the East India Company*, 1832; Penelope Carson, *The East India Company and Religion 1698-1858*, Woodbridge: The Boydell Press, 2012, s. 130-150; Sözleşmedeki ilgili madde için bkz: Penelope Carson, *The East India Company and Religion 1698-1858*, Appendix 4, s. 250; Julius Richter, *A History of Missions in India*, translated by Sydney H. Moore, New York, Chicago, Toronto: Fleming H. Revell Company, 1908, s. 149-161; Protestan misyonerlerin 1813 yılı faaliyetleri için bkz: *The Missionary Register, 1813*, London: 1816.

²⁰ “Fisher’s Memoir”, *Appendix to Report*, s. 210-211.

²¹ Madras bölgesindeki eğitim faaliyetleri ve bölgede kurulan cemiyet için bkz: Robert Eric Frykenberg, “Modern Education in South India, 1784-1854: Its Roots and Its Role as a Vehicle of Integration under Company Raj”, *The American Historical Review*, 91/1, (1986), s. 37-65; “Fisher’s Memoir”, *Appendix to Report*, s. 220-228; Bombay Eğitim Cemiyeti ve Bombay Yerel Eğitim Cemiyeti için bkz: R. V. Parulekar (ed.), *Selections from Educational Records (Bombay) Part II, 1815-1840*, Bombay, Calcutta: Asia Publishing House, 1955.

²² Jana Tschurennev, *Empire, Civil Society*, s. 19; 37-38.

²³ Jana Tschurennev, *Empire, Civil Society*, s. 38; V. Venkata Gopal Row (ed.), *Life of Vennelacunty Soob Row (Native of Ongole), Translator of the Late Sudr Court, Madras, from 1815 to 1829*, As Written by Himself, Madras: Foster Press, 1873, s. 65-66.

Campbell tarafından hazırlanan rapordur.²⁴ İkinci ve konumuz açısından önemli olan rapor ise güney Konkan bölgesinde Thomas Best Jervis tarafından hazırlandı.²⁵ 1819 yılından itibaren bu konuda çalışmalar yürüten Jervis, 1823 yılında yine kendi çabalarıyla Güney Konkan Yerel Okul Cemiyeti'ni kurdu.²⁶ Ertesi yıl Jervis, kaleme aldığı raporları Bombay hükümetine göndererek Bombay Valisi Mountstuart Elphinstone'un emriyle başlayan ve bu çalışmanın da konusu olan Bombay Eğitim Tahkikatı'na katkı sağladı.²⁷

Hint alt kıtasında misyonerler ve şirket memurları tarafından hazırlanan bu raporlar eyaletlerdeki valilere de ilham verdi. Madras'ta Vali Thomas Munro, Bombay'da Vali Mountstuart Elphinstone ve Bengal'de Vali Lord William Bentinck mevcut eğitim kurumları, öğrenciler ve hocalar hakkında tahkikatlar yapılmasını talep ettiler. Madras Valisi Thomas Munro (görev süresi 1814-1827), 25 Haziran 1822 tarihinde kaleme aldığı *Eğitim Tutanağında* şirket hâkimiyetinde coğrafya, nüfus ve tarım gibi çeşitli alanlarda araştırmalar yapıldığını; ancak eğitim alanında herhangi bir adım atılmadığını ifade ederek bu konuda gerekli bilgilerin toplanması gerektiğini belirtti. Munro tutanağının sonunda “niyetinin yerliler tarafından kurulan okullara müdahale etmek olmadığını, amacının okulların işleyişini kolaylaştırmak olduğunu” söylemesi oldukça önemlidir.²⁸ Zira bu ifadeler Munro'nun da yerel okullar hakkında müspet fikirlere sahip olduğunu göstermektedir. Hulasa Munro, 1822 yılında kaleme aldığı bu metinle Madras Eyaleti'nde kapsamlı bir tahkikat yapılmasını emretti. Takriben dört yıl süren çalışmalar neticesinde Vali, 10 Mart 1826 tarihinde konuyla alakalı görüşlerini açıkladı.²⁹ Ona göre Madras bölgesindeki “*eğitimin durumu İngiltere ile mukayese edildiğinde daha düşük bir seviyede idi ancak birçok Avrupa ülkesinden daha iyi durumdaydı*”.³⁰

²⁴ A. D. Campbell, “On the State of Education of the Natives in Southern India”, *Transactions of the Literary Society of Madras*, 1/5, (1834), s. 350-360.

²⁵ R.V. Parulekar (ed.), *Survey of Indigenous Education on the Province of Bombay (1820–1830)*, Bombay: Asia Publishing House, 1951.

²⁶ Cemiyetin kuruluşu ve hükümet ile çeşitli konularda resmi yazışmaları için bkz: Parulekar, *Selections from Educational Records (Bombay) Part II*, s. 205-229.

²⁷ “Letter from T. B. Jervis”, 8 September 1824”, Parulekar, *Survey of Indigenous Education*, s. XIV-XV; s. 3-21.

²⁸ “Minute on the Education of the Natives of India, 25 June 1822”, *Appendix to the Report*, s. 349-350; Dharampal, *The Beautiful Tree*, s. 89-90. Bu konuyla alakalı Madras vilayetindeki diğer yazışmalar için bkz: Dharampal, *The Beautiful Tree*, s. 91-92.

²⁹ “Minute of Sir Thomas Munro, 10 March 1826”, Dharampal, *The Beautiful Tree*, s. 250-253; Munro'nun emriyle yapılan tahkikatın neticesinde hükümete gönderilen raporlar için bkz: Dharampal, *The Beautiful Tree*, s. 94-230.

³⁰ “Minute of Sir Thomas Munro, 10 March 1826”, Dharampal, *The Beautiful Tree*, s. 251;

On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında alt kıtada yapılan bir diğer eğitim tahkikatı şirketin idari merkezi Bengal'de gerçekleşti. Vali Lord William Bentinck (görev süresi 1828-1835), Bengal'de devam eden eğitim tartışmalarının gölgesinde Protestan misyoner William Adam'ı bu iş için görevlendirdi. Adam, 1835-1838 yılları arasında gerçekleştirdiği çalışmaları bu süreçte yayımladı.³¹

TAHKİKAT ÖNCESİNDE BOMBAY'DA EĞİTİM MESELESİ

On dokuzuncu yüzyılın ilk yıllarında Hindistan'ın batı kıyılarındaki şirketin hâkimiyeti oldukça sınırlı bir alandıydı. Batı Hindistan'ın büyük bir bölümü Marata konfederasyonunun hâkimiyetindeydi ve 1799'da Meysûr Sultanı Tipû'nun şirket tarafından devrilmesinden sonra İngilizler ve Maratalar baş başa kalmışlardı. Tedrici bir şekilde Pune'deki Peşva'nın³² iç işlerine karışmaya başlayan şirket 1802'de Bassein Antlaşması ile Marata başkenti Pune'ye bir İngiliz temsilci gönderdi. Yıllar sonra Bombay valisi olacak Mountstuart Elphinstone bu sırada bölgeye geldi ve takriben on sekiz yıl farklı kademelerde temsilcilik yaptı.³³ Son olarak Pune'deki Peşva sarayına atanan Elphinstone Marata liderleri arasındaki çatışmaların gün be gün şahidi oldu. Konfederas-

---

Gönderilen raporlarla ilgili Hükümet Sekreterine iletilen değerlendirme için bkz. Dharampal, *The Beautiful Tree*, s. 231-249; Robert Eric Frykenburg, "Modern Education in South India, 1784-1854", s. 44.

³¹ William Adam, *Report on the State of Education in Bengal*, Calcutta: G. H. Huttman, Bengal Military Orphan Press, 1835; William Adam, *Third Report on the State of Education in Bengal, including Some Account of the State of Education in Behar, and A Consideration of the Means Adapted to the Improvement and Extension of Public Instruction in Both Provinces*, Calcutta: G. H. Huttman, Bengal Military Orphan Press, 1838; William Adam'ın tahkikatıyla alakalı yapılan değerlendirme için bkz: Joseph DiBona (ed.), *One Teacher, One School: William Adam's Report on Vernacular Education in Bengal*, Calcutta 1835-1838, Delhi: Biblia Impex Private Ltd., 1983; Alexander Duff, "Review of William Adam's 2nd and 3rd Reports on the State of Education in Bengal and Behar, 1836-1838", *Calcutta Review*, 2 (1844), s. 301-376.

³² Orta ve batı Hindistan'da Marata aşiret reislerinin oluşturduğu konfederasyonun başındaki hükümdarın vekili.

³³ Elphinstone'un hayatı ve kariyeri için bkz: T. E. Colebrooke, *Life of the Honourable Mountstuart Elphinstone*, London: John Murray, 1884; T. E. Colebrooke, "Memoir of the Honourable Mountstuart Elphinstone", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 18 (1861), s. 221-344; R. D., Choksey, *Mountstuart Elphinstone: The Indian Years 1796-1827*, Bombay: Popular Prakashan, 1971; J. S. Cotton, *Mountstuart Elphinstone and the Making of South-Western India*, Oxford: Clarendon, 1896.

yon içindeki liderlerin anlaşmazlıklarından faydalanan şirket güçleri nihayet 1818'de Peşva idaresini ortadan kaldırdı.³⁴

Savaşın patlak vermesinin akabinde Dekken Hükümet Temsilciliği görevine getirilen Elphinstone bölgedeki en tecrübeli ve bilgi sahibi isimlerden biriydi. Yeni vali 1819'da bu görevinden ayrılmadan önce bölge hakkında bir rapor kaleme aldı ve bu raporda eğitim meselesine de değindi.³⁵ Sabık Peşva idaresindeki Brahman alimlerin desteklendiğini ifade eden yeni vali, benzer politikaların şirket tarafından da devam ettirilmesi gerektiğinin altını çizdi.³⁶ Misyonerlerin eğitim faaliyetlerine bu dönemde karşı çıkan ve bölgede “kırlan” hâkimiyetlerini güçlendirmek isteyen Elphinstone, 1819 yılının Kasım ayında valilik görevine atandıktan hemen sonra Bombay Eğitim Cemiyeti ile temaslarını artırdı. Fakir Avrupalı çocuklara kilise talimatları doğrultusunda “ulusal eğitim”³⁷ vermek amacıyla kurulan bu cemiyet daha sonra Avrasyalı çocukları da bünyesine kabul etmeye başlamıştı.³⁸ Bir süre sonra cemiyet başkanlığına seçilen Elphinstone yerlilerin eğitim alanında teşvik edilmesi hususunda önemli adımlar attı. Bunlardan ilki hiç şüphesiz onun destekleriyle

³⁴ Stewart Gordon, *The Marathas 1600-1818*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, özellikle Epilogue (1803-1818); S. M. Edwames, “Maratha Administration”, *The Cambridge History of India V British India 1497-1858*, nşr., H. H. Dodwell, New Delhi, 1958.

³⁵ Mountstuart Elphinstone, *Report on the Territories Conquered from the Paishwa, Submitted to the Supreme Government of British India*, Calcutta: At The Government Gazette Press, 1821, s. 74-76; “Report on the Territories Conquered from the Paishwa”, Calcutta, 1821, rpt. in G. W. Forrest, (ed.), *Selections from the Minutes and Other Official Writings of the Honorable Mountstuart Elphinstone*, London: Richard Bentley and Son, 1884, s. 251-373.

³⁶ Lynn Zastoupil, “Mountstuart Elphinstone and Indian Education”, *Mountstuart Elphinstone in South Asia: Pioneer of British Colonial Rule*, ed., Shah Mahmoud Hanifi, Oxford: Oxford University Press, 2019, 167-183.

³⁷ “Ulusal Eğitim” sistemi olarak adlandırılan yöntemin banisinin kim olduğu konusu tartışmalı bir meseledir. Madras bölgesinde bir yetimhanede görev yapan İskoç Papaz Alexander Bell ve Londra’da öğretmenlik yapan Quaker mezhebine mensup Joseph Lancaster sistemin kurucuları olarak kabul edilmektedir. Madras Eğitim Sistemi veya Monitorial sistem olarak adlandırılan bu yöntem 1805-1812 yılları arasında Londra’da yoksulların eğitimi ve bunu kim tarafından himaye edileceği noktasında bir dizi tartışmaya neden olmuştur. Tartışmanın bir diğer odağı ise sistemin kim tarafından bulunduğu ile alakalıydı: Anglikan Kilisesine mensup olanlar Bell’e ait olduğunu iddia ederken, muhalifler Lancaster tarafından bulunduğunu savunmuştur. Bu tartışmalar neticesinde kilise ve muhalifler tarafından iki ayrı eğitim cemiyeti kurulmuş ve kilise destekçileri bu sistemi “ulusal eğitim sistemi” adıyla misyoner ve eğitim cemiyetleri aracılığıyla İngiliz sömürgelerinde yaymaya çalışmıştır.

³⁸ Bombay Hükümetinde Fakirlerin Eğitimi Teşvik Cemiyeti adıyla 29 Ocak 1815 yılında kurulan cemiyet, Bombay Eğitim Cemiyeti adıyla bilinmektedir. Cemiyetin kuruluşu ve faaliyetleri hakkında bkz: Parulekar, *Selections from Educational Records (Bombay) Part II*.

cemiyet içinde kurulan komiteydi.³⁹ 1820 yılının Ağustos ayında kurulan komitenin görevi yerel dillerde okul ders kitapları hazırlamak ve okulların iyileştirilmesini sağlamaktı.⁴⁰ Ancak komitenin çabaları Bombay'da görev yapan önemli isimler tarafından yeterli görülmedi ve komitenin ayrı bir cemiyet olarak faaliyetlerine devam etmesi düşüncesi ortaya çıktı.⁴¹ Bu düşünce cemiyetin 1822 tarihli genel kurulunda resmi bir karara dönüştü.⁴² Böylece Bombay Yerel Eğitim Cemiyeti sadece yerlilerin eğitim işleriyle ilgilenen bir organ olarak faaliyetlerine başladı ve 1840 yılında Bombay hükümeti içinde bir eğitim birimi tesis edilene kadar bölgede önemli hizmetler ifa etmeye devam etti.⁴³

Vali ve destekçileri cemiyet kanadında bahsi geçen faaliyetleri yürütürken hükümet kanadında da önemli gelişmeler yaşanmaktaydı. Temmuz 1819'da şirket yönetim kurulu Bombay'da genç memurların eğitim görebileceği farklı alanlarda hizmet verecek bir kolejün kurulmasını talep eden mektubunu hükümete göndermişti.⁴⁴ Vali Elphinstone bu talebin karşılanması adına bir yıl sonra bir tutanak kaleme aldı ve tutanağında genç memurların yerel dilleri öğrenebileceği bir kolej kurulmasının öneminden bahsetti.⁴⁵ Valiye göre bunun için acilen bir komite kurulmalı ve gerekli adımları atılmalıydı.⁴⁶ Hükümet sekreteri Francis Warden başkanlığında kurulan komite bir süre sonra kolej taslağını hükümete gönderdi.⁴⁷ Vali konseyi ve komite bu meseleyle ilgi-

³⁹ "Extract from the Sixth Annual Report of the Bombay Education Society, 1821", Parulekar, *Selections from Educational Records (Bombay) Part II*, s. 27.

⁴⁰ Bombay Eğitim Cemiyetinin tarihi, faaliyetleri ve yıllık olarak yayımladığı raporlar için bkz: Parulekar, *Selections from Educational Records (Bombay) Part II*.

⁴¹ Bu konuyu gündeme getiren ilk isimlerden biri Bombay Başrahibi George Barnes idi. Bombay Eğitim Cemiyetinin kurucularından biri olan Barnes, Temmuz 1822'de Vali Elphinstone'a yazdığı mektupta öğretmen bulamadığından dert yanımuş ve komitenin bağımsız bir cemiyet olarak faaliyetlerine devam etmesini önermişti. "George Barnes to Elphinstone, 26 July 1822", Ballhatchet, *Social Policy and Social Change in Western India*, s. 260.

⁴² "Extract from The First Report of the Bombay Native School Book and School Society, August 1824", Parulekar, *Selections from Educational Records (Bombay) Part II*, s. 43-44.

⁴³ Bombay Yerel Okul ve Okul Kitabı adıyla kurulan bu cemiyet 1827 yılından itibaren bu isimle anıldı. Cemiyetin tarihi, faaliyetleri ve yıllık olarak yayımladığı raporlar için bkz: Parulekar, *Selections from Educational Records (Bombay) Part II*.

⁴⁴ "Revenue Dispatch to Bombay 14 July 1819", Ballhatchet, *Social Policy and Social Change in Western India*, s. 253.

⁴⁵ "Minute of Mountstuart Elphinstone, 2 June 1820", *Appendix to Report*, s. 626-628.

⁴⁶ "Minute of Mountstuart Elphinstone, 2 June 1820", *Appendix to Report*, s. 628

⁴⁷ "From J. B. Samson to Francis Warden, 23 December 1820", R. V. Parulekar (ed.), *Selections from the Records of the Government of Bombay: Education, Part I, 1819-1852*, Bombay,

lendiği sırada valinin ardından Dekken Hükümet Temsilciği görevine atanan William Chaplin başka bir kolej önerisiyle hükümetin kapısını çaldı. Sabık Marata başkenti Pune’de bir kolej kurulmasını öneren Chaplin bu konuda hazırladığı taslağı hükümete gönderdi.⁴⁸ Böylece valinin önünde biri Bombay diğeri Pune’de kurulması planlanan iki kolej taslağı oldu.

Ancak mezkûr mesele hükümet içinde ciddi bir tartışmaya neden oldu. Vali konseyi üyelerinden Alexander Bell ve Guy Prendergast, Bombay’da kurulacak koleje itiraz ettiler.⁴⁹ Bunun üzerine meselenin Londra’daki yönetim kuruluna iletilmesine karar verildi.⁵⁰ Vali Elphinstone yaşanan gelişmeler nedeniyle Chaplin’in planına dönmek zorunda kaldı ve planın komiteye gönderilmesini ve üyeler tarafından değerlendirilmesini istedi.⁵¹ Komite üyeleri Chaplin’in önerisini takdir etmelerine rağmen kolejin Pune yerine Bombay’da kurulmasını istediler. Zira “Pune bir Marata şehriydi” ve bahsi geçen amaçlara bu şehirde ulaşılması mümkün değildi.⁵² Ancak Elphinstone kolejin Bombay’da kurulmasıyla alakalı öneriye karşı çıktı ve Pune şehrinde kurulması gerektiğini belirtti.⁵³

Hulasa Bombay’da sivil memurlar için kurulması planlanan kolejin açılışı ertelendi ve valinin ısrarlarıyla Pune Hindu Koleji 1821 yılında kapılarını öğrencilerine açtı.⁵⁴ Yeni kolej de cemiyet gibi “uzlaşma siyaseti” çerçevesinde bir adımdı ve Chaplin bunu hükümete gönderdiği mektubunda açık bir şekilde ifade etmişti.⁵⁵ Ona göre kolejde okutulacak ilimler “gereksizdi” ama

---

Calcutta: Asia Publishing House, 1953, s. 96; Ballhatchet, *Social Policy and Social Change in Western India*, s. 253.

⁴⁸ “Letter from William Chaplin to Francis Warden, Chief Secretary to Government, Bombay, 24 November 1820”, Parulekar, *Selections from the Records of the Government of Bombay: Education, Part I*, s. 92-95; “Fisher’s Memoir”, *Appendix to Report*, s. 194-324; 228-248.

⁴⁹ “Minutes of G. L. Prendergast” n. d, *Appendix to Report*, s. 628.

⁵⁰ Ballhatchet, *Social Policy and Social Change in Western India*, s. 253.

⁵¹ “Francis Warden to the College Committee, 22 February 1821”, Parulekar, *Selections from the Records of the Government of Bombay: Education, Part I*, s. 96-97.

⁵² “The College Committee to Government, 18 May 1821”, Parulekar, *Selections from the Records of the Government of Bombay: Education, Part I*, s. 97-98.

⁵³ Ballhatchet, *Social Policy and Social Change in Western India*, s. 254.

⁵⁴ “From William Chaplin to Francis Warden, Chief Secretary to Government, 7 October 1821”, Parulekar, *Selections from the Records of the Government of Bombay: Education, Part I*, s. 102.

⁵⁵ Zastoupil, “Mountstuart Elphinstone and Indian Education”, s. 170.

Hinduların zihinlerinin “ faydalı ilimlere ” hazırlanması için bu teşebbüs gerekli idi. Yani amaç eğitim değil, siyasiydi.⁵⁶

MUHALİF KANAT : JAMES MILL VE FRANCIS WARDEN

Hükümet ve cemiyet ortaklığı, yeni valinin eğitim konusunda attığı adımlar ve bilhassa Pune kolejinin kuruluşu, Bombay’da ve Londra’da bahsi geçen eğitim politikalarına karşı olan odakları harekete geçirmişti. Batı Hindistan’da Elphinstone’un karşısına vali meclisi üyesi ve dönemin hükümet sekreteri Francis Warden, Londra’da ise James Mill dikildi.

Hükümet sekreteri Francis Warden’a göre kurulan ve kurulacak okullarda modern bilimler okutulmalıydı. Aslında Warden, Chaplin’den önce bir kolej taslağı hazırlamış; ancak yaşanan gelişmeler nedeniyle bunu göndermekten vazgeçmişti.⁵⁷ Valinin eğitim politikalarına karşı çıkan Warden, Elphinstone’un aksine misyonerlerin himayesindeki eğitim faaliyetlerinin el altından desteklenmesi gerektiğini düşünüyordu.⁵⁸

Francis Warden, Elphinstone’un politikalarını tenkit ederken Londra, Pune şehrinde kurulan kolejle alakalı görüşlerini henüz açıklamamıştı. Nihayet 1823 yılında Bombay’ı bilgilendiren yönetim kurulu, “şir öğretmek” için kolej kurulmasına lüzum olmadığını, “ faydalı ilimlerin ” tahsil edileceği kurumların tesis edilmesi gerektiğinin altını çizdi.⁵⁹ Yönetim kurulunun bu tavır Bombay için önemli bir uyarıydı ve benzer bir metin bir süre sonra Bengal’e de gönderilecekti.⁶⁰ Londra’daki idareciler özetle Genel-Vali Warren Hastings döneminde başlayan geleneksel ilimlerin himaye edilmesi projesine itiraz ediyor ve “ faydalı ilimlerin ” tahsil edilmesini öneriyordu.

⁵⁶ “Letter from William Chaplin to Francis Warden, Chief Secretary to Government, Bombay, 24 November 1820”, Parulekar, *Selections from the Records of the Government of Bombay: Education, Part I*, s. 92; K. A. Boman-Behram, *Educational Controversies in India: The Cultural Conquest of India under British Imperialism*, Bombay, n. d., s. 498-499; Zastoupil, “Mountstuart Elphinstone and Indian Education”, s. 171.

⁵⁷ Parimala V. Rao, *Beyond Macaulay Education in India 1780-1860*, London and New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2020, s. 95-96

⁵⁸ “Minute by Francis Warden, Esq. Member of Council at Bombay, 29 December 1823”, *Appendix to the Report*, s. 378.

⁵⁹ “Public Dispatch to Bombay, 11 June 1823”; Ballhatchet, *Social Policy and Social Change in Western India*, s. 256.

⁶⁰ “Court of Directors’ Revenue Department Dispatch to the governor-general in council Fort William in Bengal, 18 February 1824”, Zastoupil and Moir, *The Great Indian Education Debate*, s. 115-117.

Öte yandan söz konusu metnin taslağının kim tarafından hazırlandığı da önemli bir gündem maddesiydi ve vali bunu öğrenmek için hemen harekete geçti. Bu konuyu şirketin Londra ofisindeki arkadaşına soran vali aslında cevabı biliyordu: James Mill.⁶¹ Valinin Bombay'daki eğitim politikalarına karşı çıkan James Mill, 1818'de *The History of British India* eseriyle şöhrete kavuşmuş ve elde ettiği itibarla iki yıl sonra şirketin Londra ofisine girmeyi başarmıştı.⁶² Mill ile birlikte şirket ofisine giren ve Elphinstone'un yakın arkadaşlarından biri olan Edward Strachey, bir yıl sonra ona gönderdiği mektupta, taslakların Mill tarafından yazıldığını ancak bazı durumlarda şirket idarecilerinin metinlere müdahale edebileceğini hatırlattı.⁶³

Aslında yüzyılın ilk yıllarında kaleme aldığı yazılara göz atıldığında Mill'in şirket karşıtı bir isim olduğu açıktır.⁶⁴ Ancak ilerleyen yıllarda bu görüşünü değiştiren Mill, Hindistan'a hiç gitmemesine rağmen eserinin kendisine kazandırdığı itibarla şirketin kapıları kendisine ve çocuklarına açtı.⁶⁵ Dahası bu duruma kendisi de şaşırды.⁶⁶ Faydacı görüşleri ile bilinen Mill, Hinduların "geri kalmışlığını" dini inançlarına bağlayarak Hint toplumunun dönüştürül-

⁶¹ "Letter from Mountstuart Elphinstone to Strachey, 19 January 1824", Ballhatchet, *Social Policy and Social Change in Western India*, s. 257.

⁶² James Mill, *History of British India*, with notes by Horace Hayman Wilson, 10 Volumes, 5th edisyon, London: James Madden, 1858; Jeng-Guo Chen, *James Mill's History of British India in Its Intellectual Context*, University of Edinburgh, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2000.

⁶³ "Strachey to Mountstuart Elphinstone, 20 January 1825", Ballhatchet, *Social Policy and Social Change in Western India*, s. 257.

⁶⁴ Adam Knowles, "Conjecturing Rudeness: James Mill's Utilitarian Philosophy of History and the British Civilizing Mission", içinde Carey A. Watt and Michael Mann (ed.), *Civilizing Missions in Colonial and Postcolonial South Asia From Improvement to Development*, London, New York, Delhi: Anthem Press, 2011; s. 40-41; Mill'in şirket karşıtı yazıları ve değişen fikirleri için bkz: James Mill, "East Indian Monopoly", *Edinburgh Review*, 19/37, (November 1811); James Mill, "East Indian Monopoly", *Edinburgh Review*, 20/40, (November, 1812); James Mill, "Malcolm's Sketch of the Sikhs", *Edinburgh Review*, 21/42, (July 1813).

⁶⁵ Baba Mill'in akabinde, 1823 yılında John Stuart Mill şirketin Londra ofisine girmeyi başardı. Diğer iki oğlu ise şirketin Hindistan'daki eyaletlerinde görev yaptı.

⁶⁶ Mill şaşkınlığını ifade ettiği mektuplar için bkz: "Letter from James Mill to Dumont, 13 December 1819", Knowles, "Conjecturing Rudeness: James Mill's Utilitarian Philosophy of History and the British Civilizing Mission", s. 41; 59; David Ricardo, Piero Saffra and M. H. Dobb (eds.), *The Works and Correspondence of David Ricardo*, Volume VIII, Cambridge: Cambridge University Press, 1951, s. 40; Zachary Macaulay'a yazdığı mektup için bkz: "Letter from James Mill to Zachary Macaulay, 13 April 1819", Knowles, "Conjecturing Rudeness: James Mill's Utilitarian Philosophy of History and the British Civilizing Mission", s. 41; 59; Macaulay & Viscountess Knutsford, *Life and Letters of Zachary Macaulay*, London: E. Arnold, 1900, s. 347-348.

mesi hususunda radikal önerilerde bulundu.⁶⁷ Bu görüşlerini eserinde ayrıntılı bir şekilde açıkladı.

VALİ ELPHINSTONE'UN EĞİTİM TUTANAĞI

Yaşanan gelişmeler üzerine Elphinstone Aralık 1823'te eğitim sahasında attığı ve atacağı adımları içeren kapsamlı ve detaylı bir tutanak kaleme aldı.⁶⁸ Raporunda, eğitim dili, kurulmasını planladığı kurumlar, müfredat, yığınların ve seçkinlerin eğitimi, Hindu alimlerin himaye edilmesi, eğitime ayrılacak gelirler ve daha birçok konuya değinen Elphinstone özetle şu mesajı veriyordu: Bombay hükümeti “ya geleneksel ilimleri yani Brahman alimlerin himaye edilmesini destekleyen bir politikayı takip edecekti ya da hiçbir şey yapmayacaktı”.⁶⁹

Tutanakta cemiyet ve hükümet arasında devam eden iş birliğinin gerekliliğinin altını çizen Elphinstone, Hint eğitim tarihinde “önemli” bir dönüm noktası olarak değerlendirilen Lord Macaulay'ın tutanağından çok daha önce eğitime dair birçok meseleyi bu tutanakta tartıştı. Metnin içeriğini bir yana bıraktığımızda metnin konumuz açısından en önemli tarafı söz konusu tutanağın Londra'daki yetkili isimleri ikna etmek için yazılmasıydı. Zikredildiği gibi uzun yıllardır bölgede görev yapan Elphinstone, sabık idare, bölge halkı ve Brahman alimler hakkında en bilgili ve tecrübeli isimlerden biriydi. Zaten şirket idarecileri de onu bu nedenlerle valilik görevine layık görmüşlerdi. Bölgede atılacak adımlar noktasında Londra'daki memurların bölge hakkındaki bazı hususiyetleri göremeyebileceğinin altını çizen vali, radikal reformların “kırlgan” hâkimiyetlerine zarar verebileceğini noktasında endişeliydi.⁷⁰ Londra'nın 1823 tarihli mektubuna karşı çıkan Elphinstone “faydalı ilimlerin” okutulması için henüz erken olduğunu hatırlatıyor ve “ihtiyatlı bir dönüşüm” fik-

⁶⁷ Javed Majeed, *Ungoverned Imaginings: James Mill's The History of British India and Orientalism*, Oxford: Clarendon Press, 1992; Manan Ahmed Asif, *The Loss of Hindustan The Invention of India*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2020.

⁶⁸ “Minute by the Hon. Mountstuart Elphinstone, March 1824”, Forrest, *Selections from the Minutes and Other Official Writings of the Honourable Mountstuart Elphinstone*, s. 76-116; “Extract Minute by the Hon. Mountstuart Elphinstone, Governor of Bombay, 13 December 1823”, A. N. Basu (ed.), *Indian Education in Parliamentary Papers, Part 1 (1832)*, Bombay: Calcutta: Asia Publishing House, 1952, s. 197-211; “Extract Minute by the Hon. Mountstuart Elphinstone, Governor of Bombay, 13 December 1823, *Appendix to Report*, s. 365-376.

⁶⁹ “Minute by the Hon. Mountstuart Elphinstone”, Forrest, *Selections from the Minutes*, s. 76-116.

⁷⁰ Zastoupil and Moir, *The Great Indian Education Debate*.

rinden bahsediyordu. Onun dikkat çektiği bir başka husus ise bölgede eğitimin sisteminin durumunu tespit etmek için bir tahkikat yapılması ile alakalıydı. Onun bu önerisi kısa bir süre sonra hükümet sekreterinin kaleme aldığı metinle bölgede görev yapan tahsildarlara ve bölge hakimlerine gönderildi. 1823 yılı Bombay'da eğitim işleri bakımından oldukça hareketliydi. Londra'nın mektubu, valinin raporu ve eğitim tahkikatı önemli gelişmelerin habercisiydi.

BOMBAY EĞİTİM TAHKİKATI

Bombay Valisi Elphinstone'un kaleme aldığı kapsamlı ve ayrıntılı tutanak bölgede eğitim alanında atılacak adımların ilk resmi taslağı olarak değerlendirilebilir. Onun önerilerinden biri de bölgede bir eğitim tahkikatı yapılmasıydı. Bu mesele kısa bir süre sonra vali meclisinin önüne geldi. Meclisin onayını aldıktan sonra Bombay Hükümet Sekreteri J. Farish bölgede görev yapan memurlara 10 Mart 1824 tarihli bir mektup gönderdi. Farish, memurlardan vazifeli oldukları bölgelerde aşağıda belirtilen sorulara cevap verecek şekilde bir rapor hazırlamalarını istedi:

- Bölgelerdeki köy okullarının sayısı kaçtır?
- Köylerin ve okulların birbirine oranı nedir?
- Okul yöneticilerine verilen destekler ve bunların kaynakları nelerdir?
- Şu an okulu olmayan köylerde okul yöneticileri için benzer şartlar oluşturulabilir mi?
- Öğretmen maaşlarının köy gelirlerinden ödenmesi durumunda hangi ödenekler kullanılabilir?
- Tahsis edilen araziler için bu tür tahsisatlar verilebilir mi?
- Daha önce durdurulan dini ödenekler tekrar bu amaçla verilebilir mi?
- Hangi dini hizmetler için ayrılan ödenekler bunun için kullanılmaz?
- Böyle bir adım atılması durumunda bundan herhangi bir sorun çıkar mı?⁷¹

Valinin 1823 tarihli raporunda “son derece önemli olarak gördüğü” Bombay Eğitim Tahkikatı için süreç böylece başladı. Eyalet sınırları içindeki

⁷¹ Parulekar, *Survey of Indigenous Education in the Province of Bombay*, s. 179-181.

bölgelerden gönderilen raporlar hükümet sekreterine ulaştı ve Farish resmi talebin tevdi edilmesinden tam bir yıl sonra gerekli birimlere tahkikat raporlarının özetini gönderdi.⁷²

Tahkikat neticesinde toplanan bilgilerin doğruluğu ise tartışmaya açık bir konudur. Bir yıl gibi kısa bir sürede bu bilgileri toplamının zorluğu dikkate alınmalıdır. Süreci ayrıntılı bir şekilde değerlendiren R. V. Parulekar'a göre tahkikat neticesinde verilen bilgiler oldukça tutarsızdır.⁷³ Parulekar'ın işaret ettiği gibi tahkikatın hızlı bir şekilde tamamlanmış olması raporların güvenilirliği hakkında soru işaretleri oluşturmaktadır. Örneğin Surat tahsildarları raporlarını hükümetin resmi talebinden sadece dört ay sonra Farish'e göndermişti.⁷⁴

İkinci ve daha önemli olan husus ise Peşva idaresine son veren İngilizler hakkında yerli halkın duyduğu endişeydi. Yetkili memurların halk arasında dolaşması şüpheleri arttırmıştı.⁷⁵ Halkın mezkur endişeleri, raporları kaleme alan İngiliz yetkililer tarafından da doğruladı. Surat bölgesindeki tahkikat konusunda değerlendirmelerini paylaşan bir yargıç hükümet memurlarına yönelik halkın tepkisinden bahsetmektedir. 30 Eylül 1824 tarihinde raporunu gönderen yargıç Henderson yeni kurulacak sistemle alakalı menfi görüşlerden bahsetmektedir.⁷⁶ Güney Konkan bölgesinden 4 Eylül 1824 tarihinde raporunu gönderen yargıç V. Hale de Henderson ile aynı kanaatleri paylaşmaktadır ve bölgede yeni kurulan okulların "muhalif okullar" [opposition schools] olarak değerlendirildiğini söylemektedir.⁷⁷ Hükümetin yeni eylem planına ve bu doğrultuda yapılan tahkikata dini nedenlerden dolayı da karşı çıkılması muhtemeldi. Bahsi geçen dönemde misyoner okulların sayısının bölgede giderek artıyordu ve yerli halkın endişelerinin artmış olması son derece doğaldı.

Öte yandan hükümetin teşvikleriyle hazırlanan raporlarının güvenilirliği sarsan sadece raporların hazırlanmış süresi ve bölgenin siyasi ve askerî durumu değildi. Bu dönemde bölgede faaliyetlerine devam eden çok çeşitli, farklı dini gruplara ait okullar vardı ve bu okullar bilhassa finansal kaynakların yetersizliği veya iklim şartları nedeniyle bazen kapanıp bazen açılabilirdi.

⁷² Parulekar, *Survey of Indigenous Education in the Province of Bombay*, s. 158-175.

⁷³ Parulekar, *Survey of Indigenous Education in the Province of Bombay*, s. XVII.

⁷⁴ Parulekar, *Survey of Indigenous Education in the Province of Bombay*, s. XVII.

⁷⁵ Parulekar, *Survey of Indigenous Education in the Province of Bombay*, s. XVIII.

⁷⁶ Parulekar, *Survey of Indigenous Education in the Province of Bombay*, s. XVII-XIX; 68-69.

⁷⁷ Parulekar, *Survey of Indigenous Education in the Province of Bombay*, s. XIX.

Kısaca şartlar eğitim faaliyetlerinin süresini, kapsamını ve kalitesini belirlemekteydi. Bu koşulları anlatan bir örnek Broach tahsildarının 17 Temmuz 1824 tarihinde merkeze gönderdiği rapordur. Ona göre “eğitim bu bölgede sadece yağmurun hüküm sürdüğünü dönemlerde verilirdi”.⁷⁸ Kısaca batı Hindistan’da İngilizlerin hâkimiyetlerini tesis etmeye çalıştıkları bir dönemde böylesine geniş bir tahkikatın yapılması ve bunun neticesinde mevcut sistemi tanımlayacak gerçek istatistikî bilgilere ulaşılması pek mümkün değildi. Sömürge idarecileri, ilerleyen yıllarda bölgenin eğitim envanterini çıkarmak için bir teşebbüste daha bulunacaktı.⁷⁹ Bu bağlamda Bombay vali meclisi üyesi Prendergast’ın 1821 yılındaki ifadelerini tekrar hatırlamakta fayda var. Vali meclisine gelen bir okul kurma talebiyle alakalı olarak Prendergast itirazlarını dile getirmiş ve bölgede kuvvetli bir eğitim sistemi olduğuna dikkat çekmişti.⁸⁰ Meclis üyesine göre böyle bir ihtiyaca lüzum yoktu.

“... Hâkim olduğumuz topraklarda yer alan küçük ya da büyük köylerde en az bir tane; daha büyük yerlerde daha fazla, kasabalarda pek çok ve büyük şehirlerde her mahallede okul vardır. Bu okullarda gençlere okuma, yazma ve aritmetik öğretilmektedir. Ekonomik bir sistem üzerine bina edilen okullarda, ailelerin durumuna göre bir veya iki avuç tahıl ile aylık bir rupi arasında değişen oranlarda okul yöneticisine ödemler yapılırdı. Bu eğitim oldukça basit ve etkilidir. Çiftçiler ve küçük araçlar arasında kendi hesaplarını doğru bir şekilde tutamayan neredeyse yoktur. Dahası bana göre bu şahıslar İngiltere’deki alt tabakadaki insanlardan daha iyi durumdadır. Büyük tüccarlar ve bankacılar da çok kolay, bilinçli ve temiz bir şekilde hesaplarını tutabilirler. Yine bu noktada İngiliz tüccarlara eşit durumdadırlar ...”⁸¹

Raporların hazırlanma sürecinde karşılaşılan bir diğer önemli zorluk öğrencilerin devamsızlığı ile alakalıydı. Bilhassa on dokuzuncu yüzyılda alt kıtada eğitim konusunda gözlemlerini paylaşan Avrupalıların büyük bir bölümü öğrencilerin okula devam etmediklerinden ve ailelerine yardım ettiklerinden dert yanmaktaydılar.⁸² Bu bağlamda öğrencilerin sayısını tespit etmek oldukça zor bir işti. Broach tahsildarı bu konudan şikayetçi olan isimlerden

⁷⁸ Parulekar, *Survey of Indigenous Education in the Province of Bombay*, s. XX; 72.

⁷⁹ Parulekar, *Survey of Indigenous Education in the Province of Bombay*.

⁸⁰ Ballhatchet, *Social Policy and Social Change in Western India*, s. 259.

⁸¹ Parulekar, *Survey of Indigenous Education in the Province of Bombay*, s. XXI.

⁸² Parulekar, *Survey of Indigenous Education in the Province of Bombay*.

biriydi ve “tatmin edici bir şekilde bunu tespit etmenin mümkün olmadığını” ifade etti.⁸³

SONUÇ

İfade edildiği üzere Bombay başkanlığında eğitim meselesi tartışmalı bir hale gelmişti ve valinin şirket yönetim kurulunu ikna etmesi gerekiyordu. Çünkü valiye göre şirketin bölgedeki hâkimiyeti henüz tazeydi ve radikal reformlar tamir edilemez hasarlara neden olabilirdi. Öte yandan Dekken Hükümet Temsilcisi William Chaplin’in de kolej taslağında ifade ettiği gibi yerlilerin zihinlerinin modern bilimlere hazırlanması için son derece “gereksiz” ilimlerin bir süre okutulması zaruretti. Bu siyaseti eleştiren Francis Warden ve James Mill ise farklı düşünüyorlardı. Onlara göre bu ilimleri tahsil etmenin hiçbir faydası yoktu ve hükümetin acilen bu siyasetten dönmesi gerekiyordu. Dahası şirket yönetim kurulunun 1823 yılında gönderdiği mektubun iki ismin fikirlerini desteklemesi valinin elini kolunu bağlamıştı. Bu noktada valinin kaleme aldığı tutanak yönetim kurulunu ikna etmeye çalışırken tahkikat aslında geleneksel kurumların var olduğunu ancak bunların yetersizliğini göstermek amacıyla yapıldı. Bu manana bahsi geçen iki hamle de eğitim sisteminin durumunu tespit etmekten ziyade Londra’daki yönetim kurulunu ikna etmek ve muhalifleri susturmak amacıyla yapılan siyasi hamlelerdi.

---

⁸³ Parulekar, *Survey of Indigenous Education in the Province of Bombay*.

KAYNAKÇA

- Adam, William, *Report on the State of Education in Bengal*, Calcutta: G. H. Huttman, Bengal Military Orphan Press, 1835.
- Adam, William, *Third Report on the State of Education in Bengal, including Some Account of the State of Education in Behar, and A Consideration of the Means Adapted to the Improvement and Extension of Public Instruction in Both Provinces*, Calcutta: G. H. Huttman, Bengal Military Orphan Press, 1838.
- Andreas Gross, Y. Vincent Kumaradoss, and Heike Liebau (eds), *Halle and the Beginning of Protestant Christianity in India*, 3 vols, Halle: Franckesche Stiftungen, 2006.
- Ballhatchet, Kenneth, *Social Policy and Social Change in Western India, 1817-1830*, London: Oxford University Press, 1957.
- Basu, A. N. (ed.), *Indian Education in Parliamentary Papers, Part 1 (1832)*, Bombay: Calcutta: Asia Publishing House, 1952.
- Boman-Behram, K. A., *Educational Controversies in India: The Cultural Conquest of India under British Imperialism*, Bombay, n. d.
- Campbell, A. D., "On the State of Education of the Natives in Southern India", *Transactions of the Literary Society of Madras*, 1/5, (1834), s. 350-360.
- Carson, Penelope, *The East India Company and Religion 1698-1858*, Woodbridge: The Boydell Press, 2012.
- Chen, Jeng-Guo, *James Mill's History of British India in Its Intellectual Context*, University of Edinburgh Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2000.
- Choksey, R. D., *Mountstuart Elphinstone: The Indian Years 1796-1827*, Bombay: Popular Prakashan, 1971.

- Colebrooke, T. E., *Life of Mountstuart Elphinstone*, London: John Murray, 1884.
- Colebrooke, T. E. "Memoir of the Honourable Mountstuart Elphinstone", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 18 (1861), ss. 221-344.
- Cotton, J. S., *Mountstuart Elphinstone and the Making of South-Western India*, Oxford: Clarendon, 1896.
- Dharampal, *The Beautiful Tree: Indigenous Indian Education in the Eighteenth Century*, New Delhi: Biblia Impex, 1983.
- DiBona, Joseph, (ed), *One Teacher, One School: William Adam's Report on Vernacular Education in Bengal, Calcutta 1835-1838*, Delhi: Biblia Impex Private Ltd., 1983.
- Duff, Alexander, "Review of William Adam's 2nd and 3rd Reports on the State of Education in Bengal and Behar, 1836-1838", *Calcutta Review*, 2, (1844), ss. 301-376.
- Edwarness, S. M., "Maratha Administration", *The Cambridge History of India V British India 1497-1858*, nşr., H. H. Dodwell, New Delhi, 1958.
- Elphinstone, Mountstuart, *Report on the Territories Conquered from the Paishwa, Submitted to the Supreme Government of British India*, Calcutta: At The Government Gazette Press, 1821.
- Forrest, G. W., *Selections from the Minutes and Other Official Writings of the Honorable Mountstuart Elphinstone*, London: Richard Bentley and Son, 1884.
- Frykenberg, R. E., "Modern Education in South India, 1784-1854: Its Roots and Its Role as a Vehicle of Integration under Company Raj", *The American Historical Review*, 91/1, (1986), ss. 37-65.
- Gandhi, M. K. *The Future of India*, *International Affairs*, 10/6, (November, 1931), s. 721-739.

- Gordon, Stewart, *The Marathas 1600-1818*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Great Britain East India Company, Select Committee on the House of Commons, I Public, Appendix to Report from the Select Committee of the House of Commons on the Affairs of the East India Company*, 1832.
- Knowles, Adam, “Conjecturing Rudeness: James Mill’s Utilitarian Philosophy of History and the British Civilizing Mission”, Carey A. Watt and Michael Mann, (ed), *Civilizing Missions in Colonial and Postcolonial South Asia From Improvement to Development*, London, New York, Delhi: Anthem Press, 2011, s. 37-65.
- Knutsford, Macaulay & Viscountess, *Life and Letters of Zachary Macaulay*, London: E. Arnold, 1900.
- Majeed, Javed, *Ungoverned Imaginings: James Mill’s The History of British India and Orientalism*, Oxford: Clarendon Press, 1992.
- Manan, Ahmed Asif, *The Loss of Hindustan The Invention of India*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2020.
- Mill, James, “East Indian Monopoly”, *Edinburgh Review*, 19/37, November 1811.
- Mill, James, “East Indian Monopoly”, *Edinburgh Review*, 20/40, November, 1812.
- Mill, James, “Malcolm’s Sketch of the Sikhs”, *Edinburgh Review*, 21/42, July 1813.
- Mill, James, *History of British India*, ed. with notes by Horace Hayman Wilson, 10 Volumes, 5th edisyon, London: James Madden, 1858.
- Parulekar, R. V. (ed.), *Selections from the Records of the Government of Bombay: Education, Part I, 1819-1852*.

- Parulekar, R. V. (ed.), *Selections from Educational Records (Bombay) Part II, 1815-1840*, Bombay, Calcutta: Asia Publishing House, 1955.
- Parulekar, R.V. (ed.), *Survey of Indigenous Education on the Province of Bombay (1820–1830)*, Bombay: Asia Publishing House, 1951.
- Rao, Parimala V., *Beyond Macaulay Education in India 1780-1860*, London and New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2020.
- Ricardo, David, Piero Saffra and M. H. Dobb, (eds.), *The Works and Correspondence of David Ricardo*, Volume VIII, Cambridge: Cambridge University Press, 1951.
- Richter, Julius, *A History of Missions in India*, translated by Sydney H. Moore, New York, Chicago, Toronto: Fleming H. Revell Company, 1908.
- Row, V. Venkata Gopal (ed.), *Life of Vennelacunty Soob Row (Native of Ongole), Translator of the Late Sudr Court, Madras, from 1815 to 1829, As Written by Himself*, Madras: Foster Press, 1873.
- Sharp, Henry, (ed.), *Bureau of Education, India, Selections from Educational Records Part I, 1781-1839*, Calcutta: Superintendent, Government Printing, India, 1920.
- The Collected Works of Mahatma Gandhi, 54, 13 October 1931 – 8 February 1931, New Delhi: Publications Division Government of India, 1999, s. 53-66.
- The Law Relating to India, and the East India Company; with Notes and an Appendix*, London: William H. Allen, 1840.
- The Missionary Register, 1813, London: 1816.
- Tschurennev, Jana, *Empire, Civil Society, and the Beginnings of the Colonial Education in India*, Cambridge: Cambridge University Press, 2019.

Zastoupil, Lynn and Moir, Martin, (ed.), *The Great Indian Education Debate: Documents Relating to Orientalist-Anglicist Controversy, 1781-1843*, London: Curzon Press, 1999.

Lynn Zastoupil, "Mountstuart Elphinstone and Indian Education", *Mountstuart Elphinstone in South Asia: Pioneer of British Colonial Rule*, ed., Shah Mahmud Hanifi, Oxford: Oxford University Press, 2019, 167-183.

İRAN'DA YOK OLMA TEHLİKESİ ALTINDAKİ BİR TÜRK DİLİ DEĞİŞKESİ: HALAÇÇA VE HALAÇ DİL TOPLULUĞU

Mehmet AKKUŞ*

Öz: Bu çalışmanın temel amacı İran'da yaşayan ve dilleri yok olma tehlikesi altında olan Halaç dil topluluğunu ve bu topluluğun kullandığı dil değişkesini ve İran'ın dil politikası tarihini, dil politikası olgusu çerçevesinde incelemektir. Bu bağlamda, bu çalışma kapsamında İran'da Halaç Türkçesi konusunu çok dilli ve çok lehçeli bireylerin farklı dil manzarası ekolojisi içerisinde kullandıkları Halaç Türkçesi ağızları toplumdilbilim verileri tarihi ve dilbilimsel kaynaklar ışığında incelenmektedir. Kâşgarlı Mahmûd'un *Divanû Lügâti't-Türk'te* Orta Asya'da İsficâb ve Balasagun yakınlarında kaydettiği Argu adını verdiği boyun dilleriyle büyük benzerlik gösteren Halaççanın günümüzdeki konuşurlarının tarihi bu bağlamda İran'ın dil coğrafyasının biçimlenmesinde de önemli görünmektedir. Türk dili tarihinin evrelerinin çözümlenmesi bağlamında sağladığı sesbilgisi, biçimbilgisi ve sözvarlığı verileri nedeniyle önemli bir yeri olan Halaççanın durumu bu çalışma kapsamında incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Halaçça, Halaç dil topluluğu, İran, dil politikası, toplumdilbilim

AN ENDANGERED TURKIC VARIETY SPOKEN IN IRAN: KHALAJ TURKIC AND KHALAJ TURKIC SPEECH COMMUNITIES

Abstract: This study aims at presenting the Khalaj-speaking speech communities living in Iran and whose languages are in danger of language death, within the framework of language policy. In this regard, within the scope of this study, the dialects of Khalaj Turkic, which are used by multilingual and multilingual individuals in different language landscape ecology, are examined in the light of sociolinguistic data, as well as historical and linguistic sources. The history of the speakers of the contemporary Khalaj Turkic, which is very similar to the languages of the tribe, named Argu, recorded by Mahmud al-Qashqarî in *Divanû Lügâti't-Türk* near İsficâb and Balasagun in Central Asia, seems to be important in shaping the linguistic ecology of today's Iran. Thus, the sociolinguistic situation of Khalaj, which has an important place due to the

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yabancı Diller Eğitimi Bölümü
mehmetakkus@artvin.edu.tr

phonology, morphology and vocabulary data it provides in the context of analyzing the phases of the Turkish language history, has been examined within the scope of this study.

Keywords: Khalaj, Khalaj speech communities, Iran, language policy, sociolinguistics

Giriş

İran Türkolojisinin henüz cevaplanamamış temel sorularından biri, İran ve hinterlandına Türklerin ilk olarak ne zaman yerleşmeye başladığıdır. Yayıldıkları coğrafya söz konusu olduğunda İran hinterlandına ulaştıkları bilinen Sakalar (İskitler), alan yazında henüz etnik köken bağlamında tüm boyutlarıyla aydınlatılamamıştır¹. Ancak Y.B. Yusufov ve A.Z. Velidi Togan, Eski Yunan tarihçisi Herodotos (Ἡρόδοτος) ve Bizanslı tarihçiler Menandros Protektor (Μένανδρος προτήκτωρ) ve Theofilaktos Simokatta'dan (Θεοφύλακτος Σιμοκάττης) iktibas ederek Sakaların yönetici sınıfının Türklerden oluştuğunu kaydetmektedirler². Tebriz'in eski şehir surlarındaki kapılardan biri olan Dervâze-i Ser'in, ismini, Saka Hakamı Alp Er Tunga'nın başının (Efrasiyâb) o mevküde gömülmesinden dolayı aldığı belirtilmektedir. Saka İmparatorluğu tarih sahnesinden çekildikten sonra da Orta Asya'dan muhtelif Türk boylarının İran ve hinterlandına yayıldıkları ve söz konusu bu coğrafyada kudretli devletler kurdukları bilinmektedir. Bunlar arasında Hunlar, Bulgarlar, Sarı Ogurlar sayılabilir³. İsimleri geçen boyların ezici çoğunluğunun yerli topluluklarla karışarak dil değişimini (İng. language shift) sonucu Türkçe konuşmayı bırakarak bölgede bulunan yerli (otokton) dilleri konuşmaya başladıkları bilinmektedir.

Tarihi Kaynaklar Işığında Halaçların Kökeni ve Tarihine Dair Değerlendirmeler

Tarihi kaynaklar ışığında belirtmek gerekirse, Marquart'ın; *Batlamyus Coğrafyası*nda İranşehr kitabında, Harezmi'nin *Mefâtihu'l-Ulûm* adlı kitabın-

¹ Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, Altınordu Yayınevi, 2015, s.45

² Cevad Heyet, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi ve Azerbaycan Türkçesinin Teşekkülü", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2004, c. 1/sy. 1, s.9

³ Heyet, *a.g.m.*, s.9

dan alıntılar yaparak kaydettiği üzere⁴, Halaçların Akhunlardan (Eftalit veya Hep-
talit) geldiği öne sürülmektedir. Bununla birlikte, Marquart Halaçların, Saka-
lardan gelen Türkleşmiş Hint-Avrupa kökenli bir boy olduğunu da iddia ede-
rek bugün bilim dünyasında çok kabul görmeyen bir fikrin savunucusu olmuş-
tur⁵.

Akhunların hüküm sürdükleri ve yaşadıkları coğrafya, bugün İran'ın
doğusunda bulunan ve günümüz Afganistan'ı merkez olmak üzere Pakistan'ın
bir bölümü, Hindistan'ın kuzey ve kuzeybatısı, Özbekistan ve Tacikistan'ın bir
bölümüne tekabül etmekteydi. Bu coğrafya, önceleri Sakaların (M.S. 50-125)
sonrasında ise Kuşan Devletinin (M.S. 125-480) yönetimi altındaydı. Yönetimi
Kuşan Devletinden alan Akhunlar, Sasaniler Devleti (M.S. 224-651) döne-
minde İran'ın doğu bölgelerinden başlamak üzere İran içlerine doğru yayıl-
mışlardır. Bu durum ise, zmnen de olsa Halaç Türklerinin İran'ı miladın ilk
asırlarından itibaren yurt edinmeye başladıkları şeklinde yorumlanmaktadır.

Belazuri ve Taberi gibi İslâm coğrafyacıları, Akhun Devleti tarih sahne-
sinden çekildikten sonra “haytal/hayatıla” veya “habtal” olarak adlandırılan
boylardan bahsetmektedir. Tezcan ise, Arapça metinlerde “havluk” biçimine
rastlandığını belirtmektedir⁶. Bu bağlamda, yukarıda da bahsi geçen Harez-
mi'nin Mefâtilu'l-Ulûm isimli eserinde Akhunlara ilişkin önemli bilgiler bu-
lunmaktadır. Bu bilgiler arasında Akhunların adı “Heyatıla” biçiminde yazıl-
makta ve bu topluluktan neşet eden boyların Etrak, Kencineler ve Halaçlar
olduğu belirtilmektedir⁷.

Köktürk Kaganlığı ile Sasani Devleti'nin ortak harekâtları sonucu, Ak-
hun devleti yıkıldıktan sonra söz konusu boylar Afganistan ve hinterlandında
yaşamaya devam ettiler. VII. ve VIII. asırlarda Arap ordularının akımları sonu-
cu bölge hızla müslümanlaşmış ve uzun süre “şah” unvanlı mahalli idareciler
tarafından yönetilmiştir. Bu durum, Afganistan coğrafyasının Samani Devleti
idaresinde tek bir yönetim altında birleşmesine kadar devam etmiştir. Bu
dönem içerisinde Kuzey Afganistan'da Bamiyan şehri yakınlarında bulunmuş
ve ünlü İranolog Nicholas Sims-Williams tarafından çözümlenerek bilim dün-
yasına tanıtılmış olan Bahterce (İng. Bactrian) hukuk metinleri arasında, VII.

⁴ Josef, Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840-940)*, 1903, s.55

⁵ Mehmet Ölmez, “Halaçlar ve Halaçça”, *Çağdaş Türk Dili*, 1995, sy. 84, s.17

⁶ Semih Tezcan, “8. yüzyılda Afganistan'da Halaç Prensesleri, Günümüzde Orta İran'da Halaçlar ve Dilleri”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, c. 28, 2008, s. 241

⁷ Enver Konukçu, “Halaç”, *TDVİA*, 1997, c. 15, s.228

ve VIII. yüzyıllara ait olan belgelerin içerisinde Halaç adının geçtiği belirlenmiştir.⁸ 9. Söz konusu metinlerde Halaç adı, Büyük İskender'in yaratmak istediği Helen kültürünün bir yansıması olarak Eski Yunan harfli biçimde χαλασο (khalaso) biçiminde yazılmıştır¹⁰. Söz konusu Bahterce metinlerin keşfinden önce, Eski Yunan harfli Süryani kaynaklar kenara bırakılırsa, Halaç adının geçtiği ilk metinlerin Arapça kaynaklar olduğu bilinmekteydi. Bu keşif ile Halaç Türklerinin adının Arap coğrafyacıların kayıtlarının tarihlendiği IX. asırdan daha önceki kaynaklarda yer aldığı ortaya çıkmıştır. Halaç adının geçtiği ve başka Türk unvanlarının Türkçe olarak Eski Yunan alfabesiyle yazıldığı bu belgeler, İkinci Köktürk Kaganlığı döneminde Türklerin Moğolistan bozkırlarından güneybatıya doğru çoktan yayılmış olduklarını, dolayısıyla o tarihlerde çoktan Kuzey Afganistan gibi kısmen Türklerin neşet ettiği bilinen topraklara yerleşmiş olduklarını göstermesi açısından tarihi bir değer taşımaktadır.

Tam bu noktada ise, Halaç Türklerinin Eski Yunan harfli Süryani, Eski Yunan harfli Bahter ve Arap harfli metinlerdeki yabancı adlandırmaları (İng. exonym) bir kenara konulacak olursa, Halaç sözcüğünün kökenine dair ilk yerel adlandırmaya (İng. endonym) Türkçenin ilk (ansiklopedik) sözlüğü olan *Divânu Lüğâti't-Türk*'te rastlanmaktadır. Halaç sözcüğünün kökenini Türkmen maddebaşını açıklarken veren Kâşgarlı, bu konuyla ilgili aşağıdaki çözümlenmeyi getirmektedir:

“Türkme.n bunlar Oğuzlardır. Bunlara bu adın verilmesinin bir hikâyesi vardır. Zülkarneyn, Semerkand'ı geçip Türk diyarına yöneldiğinde (623) Türklerin o zamanki hükümdarı Şu adlı bir genç idi. Büyük bir ordusu vardı. Bala.sa.gu.n yakınındaki Şu kalesini fetheden o idi. Suyab kalesinde bulunan ordusundaki beyler için her gün 360 kez davul vurulurdu. Bu adamın - Zülkarneyn'i kastediyorum- yaklaşmakta olduğu ona söylendi. ‘Onunla savaşalım mı? Yoksa nasıl emir buyurursunuz?’ dediler. Şu, Hocend vadisinin kıyısına, onun geçişini haber versinler diye öncü olarak kırk sipehsalar göndermişti. Hükümdarın askerlerinin hiçbirinin haberi olmaksızın öncüler geçmişti. Öncülerden dola-

⁸ Tezcan, *a.g.m.*, s.244

⁹ Hasan Bayburtluoğlu - Mehmet Tezcan, “Halaçların Menşei”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 2019, c. 8/sy. 1, s. 632.

¹⁰ Nicholas Sims-Williams, “Ancient Afghanistan and its invaders: Linguistic evidence from the Bactrian documents and inscriptions”. İçinde: Nicholas Sims-Williams (Yay.), *Indo-iranian Languages and Peoples*, Oxford University Press, 2002, s. 234.

yı hükümdarın gönlü rahattı. Onun gümüşten bir havuzu vardı, seferde de onu yanında taşırdı. Ona su doldururdu; içinde ördekler ve kazlar yüzerdi. Kendisine ‘Savaşalım mı?’ dendiğinde ‘bakın şu ördek ve kazlara, nasıl dalıyorlar!’ diye cevap verdi. Etrafindakilerin kafası karıştı ve onun, savaş için de savaştan uzak durmak için de hazırlıklı olmadığını zannettiler. Zülkarneyn geçti ve öncüler geceleyin gelip onun geçişini haber verdiler. Gece davul çaldı ve Şu da doğuya doğru yürüdü. Halk sefer için hazırlıklı olmadan hükümdarlarının yürüdüğünü görünce kavim arasına kargaşa düştü. Kim bir binek hayvanı bulduysa kendini onun üzerine attı ve hükümdarla gitti. Bu, onun hayvanını; o, bunun hayvanını almıştı. Sabah olunca karargâhları dümdüz, boş bir hâle geldi. O zaman Tıraz, İspicâb, Bala.sa.gu.n vb. şehirler henüz yapılmamıştı. Bunların hepsi sonradan yapılmıştır. Kavim, göçebe ve çadır halkı idi. Hükümdar askerleriyle birlikte gittikten sonra bunlardan 22 kişi aileleriyle birlikte kaldılar. Geceleyin yüklenip gitmek için hazırlıklı değillerdi. Bunlar (624) bu kitabın başında adlarını verdiğim ve hayvanlarının damgalarını açıkladığım kişilerdi. Kınık, Salgur vb. gibi. Bu 22 kişi ya yaya olarak gitmek ya da buldukları yerde kalmak için hazırlık yapıyorlardı. Sırtlarında yükleri, yanlarında aileleri bulunan ve ordunun izinden giden iki kişi ile karşılaştılar. Yükten dolayı yorgundular ve ter içindeydiler; bu kavimle karşılaşp onlarla konuşarak, müşavere ettiler. Onlar da -22 kişiyi kastediyorum- o ikisine, ‘ey iki adam! Bu adam - Zülkarneyn’i kastediyorlar- yolcudur; bir yerde durmaz; bizi aşp geçer; biz de yerimizde kalırız’ dedi. O iki kişiye Türkçe olarak “kal aç!” dediler; anlamı ‘ey iki kişi, bekleyin, kalın ve durun’dur. Onlar daha sonra Halaç diye adlandırıldılar. Halaçların aslı budur. Bunlar iki kabiledir”¹¹.

Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı’nda ise, Halaç sözcüğünün kökeni “çatıyı aç” anlamıyla bağdaştırılmaktadır. Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı’nda Halaç etnonimi üzerine şu açıklamalar yapılmaktadır:

“Yolda büyük bir ev gördü. Bu evin duvarı altından, pencereleri gümüşten ve çatısı demirdendi. Kapalı idi ve anahtar yoktu. Asker arasından pek becerikli bir adam vardı. Adı Tömüdü Kağul idi. Ona buyurdu:

---

¹¹ Ahmet Bican Ercilasun - Ziyat Akkoyunlu, *Kaşgarlı Mahmûd Dîvânı Lugâtî-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014, ss. 520-21.

Sen burada kal ve çatıyı aç ve açtıktan sonra orduya gel. Bunun üzerine ona Kalaç adını verdi ve ilerledi”¹².

Burada dikkat çekici bir nokta, Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı’nda etnonim Kalaç biçiminde yazılmakta iken Reşideddin’in Farsça kaleme aldığı Oğuznâme’de Halaç formunda yazılması konusudur. Bunun yanında, Halaç Türklerine ilişkin en ayrıntılı bilgiler Şecere-i Terâkime adlı eserde Ebu’l-Gazi Bahadır Han tarafından verilmiştir. Aşağıda Halaç etnoniminin kökenine dair Şecere-i Terâkime’de yapılan açıklamalar, Divanû Lügâti’t-Türk ve Uygur harfli Oğuz Kağan Destamındaki açıklamalarla örtüşmektedir:

“Oğuz Kağan İran üzerine sefer düzenlemeye karar verir ve yola çıkar. Talas şehrine geldiğinde evli bir adamı önüne getirirler. Oğuz Kağan adama niçin askerinin gerisinde kaldığını sorar. Adam da hanımının hamile olduğunu ve yeni doğum yaptığını, annesinin sütünün çocuğa yetmediğini avlandığı sırada askerlerin kendisini yakalayıp huzura getirdiğini anlatır. Oğuz Kağan bu adama mal ve erzak verip askerle gitmemesini söyleyip Kalaç demiştir. Bütün Kalaç halkı bu kişinin neslinden gelmektedir. Şimdi onlara Halaç derler. Argun ve Arlatlar onlardan ayrılmıştır. Maverâünnehr’de çokturlar ve Aymak iline bağlıdırlar. Horasan ve Irak’ta da çok sayıda bulunurlar ve onlar da Çağatay iline bağlıdırlar”¹³.

Yukarıda iktibas edilen tüm yerel adlandırma ve halk etimolojilerinin ortak noktası Halaç adının “kalmak” eylemiyle ilişkilendirilmiş olmasıdır. Burada dikkat çeken bir diğer husus ise, boy adı olan Halaç sözcüğü, Eski Yunan harfli metinlerle (χ) uyumlu bir şekilde, Arap alfabesinde ħ harfiyle yazılmışken Mahmûd el-Kâşgari’nin *Divânu Lügâti’t-Türk*’ünde ve Reşideddin’in Oğuznâmesi’nde ق harfi ile yazılmıştır.

Afganistan coğrafyasının Samani Devleti tarafından tek bir yönetim altında birleşmesinden sonra, Samani ordusunun büyük bir bölümünü oluşturan Türk boyları arasında Halaç Türkleri de bulunmaktaydı. Sonraları, aynı coğrafyada Afganistan’da kurulan Gazneli Devletinin kurucusu Sebük Tekin’in Hindistan’a yaptığı sefer için ordusuna katılan boylar arasında da Halaç Türklerinin bulunduğu belirtilmektedir. Beyhaki’den naklen Gazneli Sultan

¹² Willi G. Bang - Reşit Rahmeti Arat, *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1936

¹³ Ebu’l Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soy Kütüğü)*. Zuhul K. Ölmez(Düz.). Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, 1996, s. 241

Mahmud döneminde de Halaç Türklerinin orduda görev aldıkları bilinmektedir. İslâm coğrafyacısı İstahri'den iktibas eden Yakûti ise Halaç Türklerinin Kabil, Hindistan ve Sistan arası ile Gur'un ötesinde yaşadıklarını kaydetmiştir. Bir diğer âlim İbn Havkal da (öl. ca. 978), Halaç Türklerinin bir Türk boyu olduğunu ve kıyafetleri ile dillerinin Türki olduğunu belirtmektedir¹⁴. İbn Havkal'dan yaklaşık bir asır sonra -daha önce de belirtildiği üzere- Divanû Lügâti't-Türk'te Halaç Türkleri Oğuz Türkleriyle (Türkmen maddebaşında) birlikte anılmaktadır. Kâşgarlı Mahmûd gezdiği Türk coğrafyasını dikkate alarak 22 Oğuz boyu ve 2 Halaç boyunun olduğu belirtilmektedir¹⁵. Bu boyların dilleri ile ilgili bilgiler de veren Kâşgarlı Mahmûd'un sağladığı Halaç boyu dil verileri, bu çalışmanın konusunu oluşturan İran'da konuşulan Halaç Türkçesi dil verileriyle benzerlik göstermemektedir¹⁶. Bununla birlikte Kâşgarlı Mahmûd'un Orta Asya'da İsficâb ve Balasagun yakınlarında kaydettiği Argu adını verdiği boyun dili ile bugün İran'da konuşulan Halaç Türkçesi arasında büyük benzerlikler görülmektedir.

Kuzey Afganistan, Hindistan ve Orta Asya'da varlıklarını sürdüren Halaç Türklerinin bir kısmının, X.-XIII. asırlar arasında Türk boylarının dalga dalga batıya yayılmaları sırasında Oğuz Türkleri ile hareket ederek İran ve Anadolu'ya yerleştikleri tahmin edilmektedir¹⁷. Halaç Türkçesinin eskiciliklerini keşfeden Göttingen Üniversitesi ekibinin lideri büyük Türkolog Gerhard Doerfer; Argu boyunun, göç eden bu Halaç Türklerinin ataları olduğunu öne sürmüştür¹⁸.

İran ve hinterlandının Türkler tarafından kalıcı olarak Türkleşmesi süreci ise Selçuklular ile başlamış, XIII. asırda İlhanlı hakimiyeti sırasında İran'ın Türkleşmesi büyük oranda tamamlanmıştır. Ancak bu durum, Togan'a göre, Selçuklu ve İlhanlı devirlerinden önce Türkçenin bu bölgelerde tam anlamıyla silindiği anlamına gelmemektedir. Türklerin ve Türkçenin İran ve hinterlandının batı ve kuzeybatı bölgelerinde tarihin erken dönemlerinden itibaren tarihi vesikalarda kaydedilmesinin yanında, Türklerin İran'ın doğu ve kuzeydoğu bölgelerindeki var olduklarının işaretleri de Selçuklu İmparatorluğu'nun 1040'ta bölgedeki hâkimiyetinden önceki dönemlere gitmektedir.

¹⁴ Konukçu, *a.g.m.* s.229

¹⁵ Tezcan, *a.g.m.* s.240

¹⁶ Tezcan, *a.g.m.* ss.240-1

¹⁷ Tezcan, *a.g.m.* s.247

¹⁸ Gerhard Doerfer, *Grammatik des Chaladsch*, Otto Harrassowitz Verlag, 1988, s. 4

İran Tarihi Bağlamında Halaçlar

Moğol akınları sırasında, Halaç Türkleri İran'ın büyük bölümünü yöneten Harezmsahlarm (1077-1231) ordusunda görev yapmaktaydılar. Bu açıdan Orta Asya'da Merv ve Herat bölgesinde Halaç savaşçılarının olduğu belirtilmektedir. Tam bu sıralarda, Halaçların bir kısmı Horasan'dan Sistan bölgesine doğru göç ederek Hindistan ve İran arasındaki ticaret açısından önemli bir nokta olan bu bölgeyi yurt edinmişlerdir. İlaveten, Halaç Türklerinin 1290 ilâ 1320 yılları arasında Hindistan'ın kuzeyinde hüküm süren Türk Delhi Sultanlığında önemli bir role sahip oldukları belirtilmektedir. Bu durum ise Sistan'a yayılan Halaç Türklerinin bir kısmının daha da doğuya yayılarak Hindistan'ı yurt edindiklerine işaret etmektedir. Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın meşhur eseri *Şecere-i Terâkime*'de de Hindistan'daki Halaç varlığına dair bilgiler mevcuttur.

Halaç Türklerinin, Timurlu Devleti döneminde, miladi 1415'te artık bugün İran'da Save, Rey, Kum ve Kaşan'da yaşadıkları kaydedilmektedir¹⁹. 1501 yılında Safevi Devleti kurulduktan sonra Halaç Türklerinin diğer Türk boylarıyla birlikte Safevi ordusunun hassa ordusunu teşkil eden Kızılbaşlar arasında yer aldıkları belirtilmektedir. Afşar ve Kaçar hanedanları döneminde ise Halaç Türklerinin bir kısmının Kaşkay Türkleri ile birlikte Fars bölgesinde yaşadıkları ve o bölgede yerleşik yaşam tarzını benimsedikleri kaydedilmektedir (Fesayi 1382, c. 2). Bu kayıttan anlaşıldığı üzere, Halaç Türkleri Kaçar yönetimi sıralarında konar-göçerliklerini sürdürmekteydi. Konar-göçerliğin 1920'li yıllarda İran'da yönetimi ele geçiren Rıza Pehlevi tarafından yasaklanması, Halaç Türklerinin tarihlerindeki belki en büyük toplumsal dönüşüme sebep olacaktı. Bu dönemden sonra Halaç Türkleri yerleşik bir hayat sürmeye zorlanmıştır.

Kaçar Hanedanını devirerek yönetimi ele geçiren Rıza Pehlevi döneminde, İran'da, Fars şovenizmi ideolojisi çerçevesinde modern bir devlet oluşturmak üzere reformlar gerçekleştirilmeye çalışıldı. Felsefi ve toplumsal temele dayanmayan söz konusu reform atılımlarının birçoğu âtil kalmıştır. Sosyopolitik olarak büyük bir gücü temsil eden konar-göçer Türk boyları, ceberut devlet politikalarıyla yerleşmeye zorlandı. Eski Türk ananesi mucibince konar-göçer bir yaşam tarzını benimsemiş olan Halaç Türkleri de bu açıdan bir istis-

¹⁹ Hafız Ebru c. 4: 609; Şerefeddin Ali Yezdî c.2: 405 aktaran Hatami Khajah 2013: 63; aktaran Belal Hatami Khajah, "İran'da Yaşayan Halaç Türklerinin Sosyo-Kültürel Yapısı", *Basılmamış Doktora Tezi*, Ankara, Haziran 2013, s.63.

na değildi. Bu dönemde İran'da Halaç Türkleri üç büyük konar-göçer topluluğuna sahipti: Kum çevresindeki ilk topluluk; ikincisi Aştiyan çevresindeki Halaç topluluğu ve İran'ın güneybatısında Fars bölgesinde Kaşkay Türkleri ile karışmış olan üçüncü konar-göçer topluluk²⁰. Yerleşik yaşam tarzını benimsemeye zorlanan Halaç Türkleri, Rıza Pehlevi'nin Farslaştırma politikası sebebiyle dilsel ve kültürel anlamda asimilasyona tabi tutulmuştur. Nüfus olarak sayıları az olduğu için Halaç Türkleri söz konusu asimilasyon politikalarından en çok etkilenen topluluklardan biri olmuştur.

Rıza Pehlevi'nin tahttan indirilmesinden sonra yerine geçen oğlu Muhammed Rıza Pehlevi döneminde Ak Devrim denen reform hareketi dahilinde yapılan toprak reformu sonucu İran'daki feodal yapının tasfiyesi amaçlanmış, bu amaçla köylerde ve kırsal bölgelerde feodal hanların (dihkan) toprakları ellerinden alınarak yörede yaşayan köylülere dağıtılmıştır. Ancak bu durumda dahi Fars şovenizmi ve ayrımcı politikaların etkisi görülmüştür. Şöyle ki, Halaç Türklerine dağıtılan topraklar ekseriyetle az verimli ve düşük gelir getiren arazilerden oluşmaktaydı. 1979 İran İslâm İnkılabından sonra ise, İran'ın dil topluluklarına karşı geliştirmiş olduğu dil politikası, Rıza Pehlevi'nin Fars(ça)-odaklı politikalarından keskin hatlarla ayrılmadığı için Halaç Türklerinin lehçeleri günbegün yok olmaya doğru sürüklenmektedir. Bu nedenle, konuşur sayısının günbegün azalması nedeniyle UNESCO tarafından yok olma tehlikesi altındaki diller arasında tasnif edilen Halaç Türkçesinin çok boyutlu ve yordamlı toplumdilbilimsel ve temâs dilbilimsel tasvirini yapmanın hayati derecede önemli olduğu vurgulanmaktadır²¹.

Günümüzde Halaçlar ve Halaçça

Günümüzde dillerini koruyan Halaç Türklerinin yaşadıkları bilinen tek coğrafya İran'dır. Afganistan'da kalan Halaç Türklerinin Peştü dil topluluklarının içerisinde eridikleri belirtilmektedir. İran'da ise Halaç Türkleri bir dil adası (İng. language island) oluşturacak kadar dar ve küçük bir çevrede yaşamaktadırlar. Kendilerini Halaç olarak tanımlayan Halaç Türklerinin İran'da yaşadıkları coğrafya (bkz. Harita 1), ana hatlarıyla, İran'ın orta kesiminde, başkent Tahran'ın güneybatısında, Kum ve Merkezi vilayetlerine bağlı köy ve yerleşim yerleri olarak tarif edilebilir.

²⁰ Belal Hatami Khajah, *a.g.e.*, s.65.

²¹ Sonel Bosnalı, "Dil Edimi Açısından Halaççanın Konumu", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 2012, c. 32, ss. 45-46

Harita 1. Halaç Türklerinin günümüzde İran'da yaşadıkları coğrafya

Halaç Türklerinin yaşadığı köylerin ve bölgelerin (il, kasaba, bucak) sayısı, Halaç Türkçesini ve Halaç Türklerini inceleyen araştırmalarda farklı verilmektedir. Aşağıda Tablo 1'de; kronolojik olarak konu üzerinde yapılmış araştırmalar, Halaç Türklerinin yaşadığı köy ve bölge sayıları ile mezkûr çalışmalarda belirtilen Halaç nüfusu sunulmaktadır:

	Araştırmacı	Köy sayısı	Halaç bölgesi	Halaç nüfusu
1.	Räzmärä (1948)	18 köy	N/A	N/A
2.	Minorsky (1950)	25 köy	4	N/A
3.	Doerfer (1971)	50'den az	N/A	17.000
4.	Heyet (1988)	57 köy	N/A	30.000
5.	Ölmez (1995)	46 köy	N/A	24.000
6.	Cemrâsi (2012)	54 köy	3	60.000
7.	Bosnalı (2009)	69 köy	3	N/A
8.	Knüppel (2010)	47 köy	N/A	40.000
9.	Ferahani (2011)	84 köy	N/A	N/A
10.	Hatami Khajah(2013)	61 köy	7	66.000
11.	Tezcan (2018)	48 köy	N/A	N/A

Tablo 1. Halaç Türklerinin yaşadığı köy ve bölge sayıları ile Halaç nüfusu karşılaştırması

Yukarıdaki tablodan anlaşılacağı üzere, araştırmacıların Halaç köy sayısı ve nüfusuna ilişkin vermiş oldukları sayılar büyük farklılık göstermektedir. Halaç Türklerinin yaşadıkları bölgeler ve nüfusları bağlamında ise bir kısım araştırmacının bilgi sunmadıkları göze çarpmaktadır. Bu durumun İran'ın sosyo-politik yapısı ile ilişkilendirilebilmesi mümkündür. Diğer bir ifadeyle, merkezi bir idari yapıya sahip olan İran'da dil topluluklarının ve konuşurlarının nüfuslarına ilişkin veriler İran'ın resmi İstatistik Kurumu tarafından kamuoyuyla paylaşılmamaktadır. Bu durumun İran'ın dil politikası ile ilişkisi olduğu söylenebilir.

İran'da Dil Politikası ve Halaçça

Dil ve etnik yapı, bir topluluğu bir diğerinden ayırmak için kullanılan toplumsal bir kavram olarak değerlendirildiğinde, dilin etnik işaretleyici görevi taşıdığı *a priori* olarak kabul edilmiş olur. Çok dilli veya çok lehçeli ortamlarda, bu nedenle, bir etnik grup kendisine özgü etnik özelliklerini ve özellikle dilini, içerisinde yaşadığı toplumsal, politik ve ekonomik bağlamlarda korumaya ve kullanmaya gayret gösterir. Bununla birlikte, dil, bir ülkenin veya yönetimin güç odakları tarafından belirli bir etnik gruba yüksek veya alçak toplumsal statü sağlamak amacıyla da kullanılabilir. Örneğin, bir ülkede eğer bir etnik azınlığın dillerine bağlılığı (İng. language loyalty) ve etnik grup aidiyetinin (İng. group affiliation) dilsel ve ulusal bütünlüğü zedelediği düşünülürse merkezi hükümet bu azınlık etnik dil konuşurlarının dil ve kültürlerini asimile etmeye çalışarak olası güçlerini baltalamayı düşünebilir.

Çok dilli ve çok kültürlü bir ülke olarak İran, 1925 yılında Pehlevi rejimi iktidara gelene dek bin yıl Türkler tarafından yönetilmiştir. 1925 yılından günümüze dek ise İran coğrafyası toplumsal değişiklikler tecrübe etmiştir. Bu değişikliklerin bir sonucu olarak İran'ın dil politikası ve dil planlaması da büyük bir değişim geçirmiştir.

Kendilerine ait dilleri veya lehçeleri olan etnik azınlıkların sayısının çok olması, İran yasa koyucuları ve politika üreten organları için ülkenin dil planlaması ve politikasının ayrılmaz bir parçası olarak değerlendirilmiş; ancak yerel dillere cüzi oranda kullanım hakkı tanınmıştır. Bununla birlikte, bu durum (a) etnik dil ihtiyaçları ve tercihleri, (b) ulusal bütünlük ve Farsçanın ortak iletişim dili (İng. Persian as a Lingua Franca) olmasının sürdürülmesi durumu ve (c) küresel ihtiyaç ve tercihler arasında bir uzlaşımın sağlanmasını zorunlu kılmıştır.

İran'ın toplumdilbilimsel durumu gözden geçirildiğinde, İran'da yaşayan etnik unsurlar dahil olmak üzere "İran halkının" (Fars. merdom-i İran) "resmi ve ortak yazı dilinin" (Fars. zeban û khett-i resmî û moshterek) İran'ın Anayasasının II. Bölümünün 15. Maddesine istinaden Farsça olarak belirlenmiş olduğu görülür:

Madde 15 - İran halkının resmi ve ortak yazı dili Farsçadır. Belgeler, yazışmalar, resmi metinler ve ders kitaplarının tümü bu dil ve yazıda olmalıdır. Bununla birlikte, yerel (Fars. mehelli) ve etnik (Fars. qavmi) dillerin basın ve kitle iletişim araçlarında kullanımı ve edebiyatlarının okullarda Farsçanın yanı sıra öğretilmesi serbesttir.

Maddeden anlaşılacağı üzere, Farsça resmi ve ortak yazı dili olarak belirlenmiş olmasına rağmen yerel ve etnik dillerin basın ve kitle iletişim araçlarında kullanımında ve okullarda edebiyatlarının Farsçanın yanında öğretiminde serbest bırakılmıştır. Farsça bu durumda bir "üst dil" işlevi görmektedir. Farsçanın merkeze oturduğu bu yapıda, kanun koyucular dil planlaması bağlamında merkezi bir yapı oluşturmuşlardır. Anayasal haklar temelinde yerel ve etnik dillere toplumsal alanda sınırlı alanlarda -çoğunlukla kâğıt üzerinde kalsa dahi- anayasal özgürlük tanıdığı görülmektedir.

İran'ın dil politikasının izahının yanında, toplumdilbilimsel açıdan İran'ın dil coğrafyası (language geography) incelendiğinde, İran'da genel anlamda dört dil ailesine mensup dil değişkelerinin konuşulmakta olduğu sonucuna varılır: Türk dil ailesi, Hint-Avrupa, Güney Kafkas (Kartvel) ve Afro-Asyatik (Sami) dil ailesi.

Söz konusu dil ve lehçelere muhtelif tarihi dönemlerde farklı biçimde yaklaşılmıştır. Bazıları belli zamanlarda yüksek bir konum edinebilmişken diğer bir kısmı ise düşük bir konuma sahip olup marjinalleştirilmiştir. İran'ın yayınladığı resmi rakamlar dikkate alındığında, İran nüfusunun çoğunluğu Hint-Avrupa dillerinden birini konuşmaktadır. Bu çerçevede, Farsça, nüfusun yarısından fazlasının anadili olarak konuştuğu dil olarak gösterilmekte ve Farsçanın; basın, kitle iletişim araçlarının, yönetim ve devlet işlerinin, bilim ve edebiyatın baskın dili olduğu vurgulanmaktadır²². Hint-Avrupa dil ailesinin İrani alt-grubu dillerinden Luri, Beluci, Kürtçe vb. diller ülkenin değişik coğrafi bölgelerinde konuşulmaktadır ve söz konusu İrani diller Farsçayı anadili olarak edinen dil topluluğunun bir parçası olarak kabul edilmektedir.

²² A. Majid HAYATI - Amir MASHHADI, "Language planning and language in education policy in Iran", *Language Problems and Language Planning*, 2010, c. 34/ sy. 1, 2010, ss. 24-42.

Afro-Asyatik dil ailesine gelince, Sami dillerinden Arapça İran nüfusunun küçük bir bölümü tarafından anadili olarak edinilmektedir. İran'da yaşayan Arapların büyük bölümü Huzistan ilinde ve Basra Körfezi kıyılarında yaşamaktadır. Arapça ve Farsça yapısal ve genetik açıdan birbirlerinden farklı diller olmalarına rağmen, VII. yüzyılda gerçekleşmiş olan Arap fethi ve sonrasında İran'ın hızla müslümanlaşmasıyla birçok Arapça sözcük ve dil yapısının Farsçaya kopyalandığı bilinmektedir. Böylelikle, Arapça, Farsça dil sistemi içerisinde yerini sağlamlaştırmış ve yabancı bir dil olarak -ve hatta zaman zaman ikinci bir dil olarak- konumunu ve önemini tarih boyunca korumuştur. Anayasanın II. Bölümünde 16. Maddeye istinaden Arapçanın bu özel yeri özellikle vurgulanmıştır:

“Madde 16 - Arapça; Kur'an'ın, ilmin ve İslami kültürün dili olduğu ve Fars edebiyatı tamamen onunla iç içe olduğundan dolayı ilkokuldan sonra lise sona dek tüm sınıf ve branşlarda öğretilmek zorundadır”.

Eğitimde Arapçanın, Farsçanın yanında yer almasının, İran'ın dil politikasını diglosi sınıfına soktuğuna işaret edilmektedir²³.

İran'da konuşulan diller arasında, Güney Kafkas dil ailesinden sadece Gürcüce çok küçük bir azınlık tarafından miras dil (İng. heritage language) olarak konuşulmaktadır.

Türk lehçeleri ise, İran'ın en büyük dil topluluğu olarak, ülkenin kuzeybatı ve kuzeydoğusunda nüfusun ezici çoğunluğu tarafından konuşulmaktadır. Her ne kadar Britannica'ya göre (2008), İran'da Türkçe konuşurlarının sayısı nüfusun sadece %25'ine tekabül eder surette gösteriliyor olsa dahi rakamlar konusunda bir uzlaşmaya varılamamıştır.

İran'ın dil manzarası ekolojisi içerisinde, kuzeybatıda Doğu ve Batı Azerbaycan vilayetlerinin yanında Erdebil vilayetinde de nüfusun kahir ekseriyeti Güney Azerbaycan Türkçesini anadili olarak edinmekte ve konuşmaktadır. Bunun yanında kuzeydoğuda Türkmenistan sınırında ve Hazar Denizinin güney kıyılarında Türkmen ağızları ve Horasan Türkçesi konuşulmaktadır. Horasan'ın kuzeyinde Dara-Gaz ve Lotfābād'da dil adacığın şeklinde Azerbaycan Türkçesi değişikliklerinin konuşulduğu saptanmıştır. İran'ın güneybatısında Fars eyaleti çevresinde Kaşkay Türkçesi konuşurları bulunurken Tahran'ın güneybatısında Merkezi ve Kum vilayetlerinde ise eskicil (arkaik) özellikleri ile

---

²³ Bosnalı, *a.g.m.*, s. 51

dikkat çeken ve bu çalışmanın konusu olan Halaç Türkçesi konuşulmaktadır²⁴.

Halaç Türkçesi

Gerhard Doerfer ve doktora öğrencileri S. Tezcan, W. Heschke ve H. Scheinhardt'ın 1968-1973 yılları arasında yapmış oldukları alan çalışmaları sonucunda keşfedilene dek Halaç Türkçesi, Türk dilinin Güneybatı (Oğuz) grubu içerisinde tasnif edilmekteydi. Söz konusu keşiften sonra ise, Halaç Türkçesinin eskicil ve özgün özellikler gösterdiği saptanınca yeni bir sınıflandırmaya ihtiyaç duyulmuştur.

Tekin'in dillik veriler ışığında hazırladığı sınıflandırma 1989 yılında Erdem dergisinde Türk Dil ve Dialektlerinin Yeni Bir Tasnifi başlığıyla yayımlanmıştır²⁵. Bu tasnife göre çağdaş Türk lehçelerini aşağıda sunulan tabloda (bkz. Tablo 2) gösterildiği şekilde sınıflandırmıştır:

	Grup Adı	Türk Dili Değişkesi
I.	<i>r/l</i> grubu:	Çuvaşça
II.	<i>hadaq</i> grubu	Halaç Türkçesi
III.	<i>atah</i> grubu	Yakut Türkçesi
IV.	<i>adaq</i> grubu	Tuva Türkçesi
V.	<i>azaq</i> grubu	Hakas Türkçesi
VI.	<i>tağlıq</i> grubu	Kuzey Altay lehçeleri
VII.	<i>tūlu</i> grubu	Altay Türkçesi
VIII.	<i>tolū</i> grubu	Kırgız Türkçesi
IX.	<i>tağlık</i> grubu	Özbek Türkçesi

²⁴ Gerhard Doerfer, "Turkic Languages of Iran". İçinde Lars Johanson - Éva Ágnes Csató (Yay.) The Turkic Languages, Routledge, 1998, s. 274

²⁵ Talat Tekin, "Türk dili dialektlerinin yeni bir tasnifi", *Erdem*, 1989, c. 5/ sy. 13, ss. 141-168.

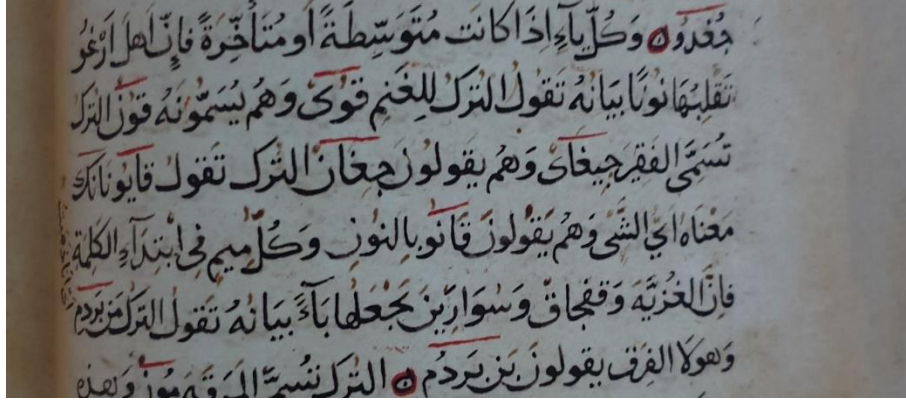
X.	<i>tawlı</i> grubu:	
	1. <i>kuş-</i> alt grubu:	
	A. <i>süz</i> alt bölümü	Tatar Türkçesi
	B. <i>hüz</i> alt bölümü	Başkurt Türkçesi
	2. <i>kos-</i> alt grubu:	
	A. <i>jl</i> alt bölümü	Kazak Türkçesi
	B. <i>cl</i> alt bölümü	Karakalpak Türkçesi
	3. <i>koş-</i> alt grubu:	
XI.	<i>tağlı</i> grubu	Salar diyalekti
XII.	<i>dağlı</i> grubu:	
	1. <i>kāl-</i> alt grubu:	Harezmi-Oğuz diyalektleri
	2. <i>gāl-</i> alt grubu:	Türkmen Türkçesi
	3. <i>ğal-</i> alt grubu:	Azerbaycan Türkçesi
	4. <i>kal-</i> alt grubu:	
	A. <i>ev</i> bölümü	Türkiye Türkçesi
	B. <i>yev</i> alt bölümü	Gagauz Türkçesi

Tablo 2. Türk Dillerinin Tasnifi (Tekin 1989)

Bu tasnifte Halaç Türkçesinin Türk lehçeleri arasındaki yeri konusunda en belirleyici yönü belki de Ana Altayca */p/ sesinin devamı sayılan Ana Türkçe varsayımsal /h/ sesbirimini yaşatıyor olmasına dayandıran Tekin, Halaç Türkçesini hadağ grubu içerisinde sınıflandırmıştır. Bu ses Türk lehçelerinde dağılık olarak görülüyorsa da düzenli olarak yaşadığı tek Türk lehçesi Halaç Türkçesidir. Bu nedenle ayırt edici bir dilik ölçüt olarak değerlendirilebilir.

Halaç Türkçesi, Kâşgarlı Mahmûd'un Divânu Lügâti't-Türk'te belirttiği Eski Argu diyalektinin bir devamı sayılmaktadırlar²⁶. Divânu Lügâti't-Türk'te Argu boyunun dilinin anlatıldığı bölüm aşağıdaki görselde yazma nüshadaki biçimiyle verilmektedir:

²⁶ Gerhard Doerfer, *Khalaj Materials*, Indiana University Publications, 1971.

Şekil 1. Divânü Lügâti't-Türk'ün İstanbul Fatih'te Millet Kütüphanesi'nde bulunan tek nüshasında Arguların dilleri ile ilgili bölüm

“Ortada ve sonda bulunan bütün ye’leri Argular nun’a çevirir.

Açıklaması: Türkler “koyun”a kōy, onlarsa kōn derler. Türkler “fakir”e çığa.y, onlar çığa.n derler. Türkler “hangi şey” anlamında ka.yu nēḡ, onlar nun’la ka.nu derler²⁷.

Eski Argu diyalektinin devamı olduğu belirtilen Halaç Türkçesini diğer birçok tarihi ve çağdaş Türk lehçesinden ayıran özellikler şu şekilde özetlenip tavsif edilebilir:

Biçimbilgisi bağlamında Halaç Türkçesinde {+DAn} biçimbiriminin yanı sıra, Eski Türkçede bulunan ayrılma/çıkma (ablatif) durum/hâl eki {+DA} biçiminin korunduğu bilinmektedir.

ET tabgaç kağan+ta ‘Çin imparatorundan’ =Hal. hävi+dä ‘evden’

ET köz+dä yaş ‘gözden yaş’ =Hal. baluq+ta ‘şehirden’

Halaç Türkçesinde Eski Türkçe {-gli} sıfat-fiil ekinin {-gili} {-gUll} biçimlerinde korunduğu tesbit edilmiştir.

ET yatı-gli ‘yatan’ =Hal. kel-gili ‘gelen’

Bunun yanında, eskicil sözcüklerin saklanması konusunda da Halaç Türkçesi *sui generis* bir özellik taşımaktadır. Bu bağlamda Halaç Türkçesinde aşağıda sunulmuş olan eskicil özellik gösteren sözcükler korunmuştur:

²⁷ Ercilasun - Akkoyunlu, *a.g.e.* s.13

ET dag-đag - 'değil' (DLT)	=Hal. dag 'değil'
ET balık 'şehir'	=Hal. baluđ 'köy'
ET ba- 'bađla-'	=Hal. vā ^a 'bađla-'
ET küden 'eđlence, düđün'	=Hal. küden 'düđün'

Halaç Türkçesi Alan Yazını

Alan yazında Halaç Türkçesinden ilk defa bahseden bilgin, aslında bir İranolog olan V.F. Minorsky'dir²⁸. 1906 ve 1917 yıllarında Halaç Türklerinin yaşadığı Kondürüd, Sultanābād ve Foucerd (Boucerd) adlı yerleşim yerlerinden derlediği metin ve verileri 1940 yılında Bulletin of the School of Oriental Studies dergisinde The Turkish Dialect of the Khalaj başlığıyla yayımlamasıyla Halaç Türkçesinin sesi Kâşgarlı Mahmūd'dan asırlar sonra ilk defa duyulur oldu. Ancak şurası da bir gerçektir ki, Minorsky'nin yayımlanmış olduğu metinlerden sadece bir tanesi gerçekten Halaç Türkçesine aitti. Minorsky'nin yayınının yanında, İrani diller diyalektolojisi üzerine karşılaştırmalı çalışmalar yapan Mohammad Moghadam 1940 yılında yayımladığı Guyeshā-ye Vafs wa Āštiān wa Tafreş isimli çalışmasında Halaç Türkçesinin sözvarlığına ilişkin sözcükleri içeren karşılaştırmalı bir sözlük oluşturmuştur. 1950 yılında Minorsky'nin The Turkish Dialect of the Khalaj başlıklı makalesi Ferda Güley tarafından Halaç Türk Diyalekti adıyla tercüme edilerek yayımlanmıştır. Ancak Halaç Türkçesinin sui generis eskicil özellikleri ve Türklük alanı içerisinde sahip olduğu özel konum 1968 yılına dek Türklük bilimi alanyazınında farkedilememiştir. 1968 yılı bu bağlamda Halaç Türkçesi için milād kabul edilebilir. 1968 ilâ 1973 yılları arasında Göttingen Üniversitesi Türkoloji bölümünden Gerhard Doerfer ve doktora öğrencileri S. Tezcan, W. Heschel ve H. Scheinhardt, İran'da derlemeler yaparak Halaççayı ağızlarıyla birlikte incelemiştir. Bu derlemelere dayanan dil verileri ve çözümlemeler ışığında eskicil ve sui generis özellikler gösterdiği için farklı bir lehçe olduğu ileri sürülene kadar Oğuz grubu Türk lehçelerinden biri olarak değerlendirilen Halaç Türkçesi bu değerlendirmelerden sonra müstakil bir lehçe olarak bilim çevrelerine tanıtılmıştır. Göttingen Üniversitesi alan çalışmaları sonucunda Halaç Türkçesi üzerine yayımlanan monografik çalışmalar sırasıyla Halaç Türkçesi verilerinin Moghadam'ın (1940) verileriyle karşılaştırılarak yayımlanan Khalaj Materials (1971), müstakil Halaç Türkçesi sözlüğü olarak Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Harrab) (1980), bir dil atlası ve sözvarlığı çalışması

²⁸ Doerfer, *a.g.e.*, s.19.

olarak *Lexik und Sprachgeographie des Chaladsch* (1987), Halaç Türkçesinin dilbilgisi üzerine *Grammatik des Chaladsch* (1988) ve Halaç Türkçesi metinlerini içeren *Folklore-Texte der Chaladsch* (Doerfer ve Tezcan 1994) olarak sınıflandırılabilir.

Halaç Türkçesinin dil yapılarına odaklanan dilbilim çalışmalarının sayısı, Doerfer ve ekibinin Halaç Türkçesinin dilbilimsel genel görünümünü ortaya koymasından sonra artmıştır. Bu bağlamda, Doerfer (1989) Halaç Türkçesinde koşaç yapılarını incelediği *Die Kopula im Chaladsch* başlıklı bir makale yayımlamıştır. Halaç Türkçesinde {-miş} biçimbirimi üzerine *Reflections on -miş in Khalaj* başlığıyla bir değerlendirme yayımlayan Kıral (2000) ise, sonrasında Halaç Türkçesinde emir kipi üzerine *Weiteres zum Imperativ im Chaladsch* (2006) başlığıyla dilbilimsel bir çalışma yayımlamıştır. Bosnalı (2008) ise Halaç Türkçesinde *Gelecek Zaman: Biçim, Değişke ve Kullanım* başlıklı bildirisinde Halaç Türkçesinde gelecek zaman yapılarını ve görünümlerini incelemiştir. Gülsevin (1989) ise, Halaç Türkçesinin diğer Türk lehçeleri arasındaki yerini tesbit etmeyi amaçlayan karşılaştırmalı bir çalışma yapmıştır.

İran'da Farsça ile uzun süremlili bir temâs süreci yaşamış ve yaşamakta olan Halaç Türkçesini, değinim-odaklı dil değişimi kuramları bağlamında inceleyen çalışmalar alanyazında hayli az sayıdadır. Halaç Türkçesinin dil temâsı üzerine çalışan ender araştırmacılardan Kıral'ın çalışmalarından biri *Copied Relative Constructions in Khalaj* (2000b) başlığını taşımaktadır. Kıral'ın İran'da konuşulan Türk lehçelerinden (Güney Azerbaycan Türkçesi, Halaç Türkçesi, Kaşkay Türkçesi, vb.) örnek sözcük ve cümleler üzerinde genel bir kuramsal çerçevede incelediği *Modal Constructions in Turkic of Iran ve Izafet Constructions in Turkic varieties of Iran* (2006) başlıklı çalışmaları da Halaç Türkçesi örnekleri içerdiği için bu kapsamda sayılabilir. Kodkopyalama kuramı çerçevesinde Halaç Türkçesinin dil değişimi üzerine araştırma yapan bir diğer araştırmacı ise Halaççanın Yitim ve Değişim Sürecine Tasarlama Kipleri Açısından Bir Bakış başlıklı çalışmasıyla (2012) Bosnalı'dır. Bosnalı'nın *Değinin Durumundaki Azınlık Dillerinin Sürdürümü* (2016) başlıklı çalışması da Halaç Türkçesinin temâs durumuna ışık tutmaktadır.

Yok olma tehlikesi altında olan Halaç Türkçesinin (Erdal 2012) toplumdilbilimsel boyutları Sonel Bosnalı tarafından incelenerek yayımlanmaktadır. Bosnalı'nın *İran Halacistan Bölgesinin Etnik-Dilsel Yapısı ve Halaç Türkçesi* (2009), *Dil Ölümü Bağlamında Halaççanın Durumu: Dil Edinci Açısından Bir Yaklaşım* (2010b) ve *Dil Edinimi Açısından Halaççanın Konumu* (2012) başlıklı çalışmaları Halaç Türkçesi konularının dil kullanımı, dil

tercihi ve dil tutumlarına ilişkin etnolengüistik hayatiyet bağlamında değerlendirilebilecek veriler sunmaktadır. Bu bağlamda Doerfer'in (1999), İran'da Türk Dil ve Lehçeleri ve Bunların Hayatta Kalma Şansı başlıklı bildirisi de yok olma tehlikesi altındaki bir dil olarak Halaç Türkçesine ilişkin değerli düşünceler ihtiva etmektedir. Bir Halaç Türkü olan Ali Asger Cemrâsi'nin çalışmaları (2012) toplum dilbilimsel yöntemler açısından zayıf olsa dahi etnografik düzlemde Halaç Türklerinin kendi dillerini tutumunu göstermesi açısından kıymetli veriler sunmaktadır. Halaççanın İran'daki etnodilbilimsel araştırmasını yapan Rahimi (2020), her ne kadar etnodilbilimsel yöntemleri ilgili alan yazında belirtildiği nicel ölçeklere dayandırmamış olsa da bu alanda yapılan ilk çalışmalardan olması hasebiyle önemli sayılabilir. Halaççanın dil etkileşimi sonucu geçirmekte olduğu dil değişim süreçlerini inceleyen Ragagnin (2020) ise, Halaçça dil yapılarının Farsça ve diğer İrani dillere yakınsadığı sonucuna varmıştır. Son olarak, Halaçça ağızları arasındaki uzaklığı, Doerfer'in verilerini dikkate alarak nicel ağız ölçümleme yöntemlerinden Levenshtein Uzaklık Algoritması ile ölçen Akkuş (2021) Halaçça ağızları arasındaki varyantlaşma oranlarını saptamıştır.

SONUÇ

Tarihi süreç içerisinde Eski Türk dilinden ayrılarak müstakil bir gelişim kaydettiği belirtilen²⁹ Halaçça konuşuru topluluklar her ne kadar Afganistan ve Hindistan coğrafyasında asimile olmuş gibi görünse de İran'ın Merkezi ve Kum vilayetlerine yerleşmiş olan toplulukları günümüze dek dillerini korumayı başarmıştır. Bu süreç içerisinde Cengizli devletinin önünden İran coğrafyasına giren Halaçlar, Timur döneminde artık Orta İran'daki tarihi belgelerde kendilerinden söz ettirmeye başlamıştır. 1925 yılında Fars odaklı dil politikası ile İran'daki tüm dilsel topluluklar gibi Halaçları da Farsça lehinde tek dillileştirerek asimile etmeye çalışan Pehlevi döneminden sonra 1979 İnkılabının *de jure* ılımlı *de facto* asimilasyon odaklı dil politikaları sonucunda günümüzde Halaçça UNESCO tarafından yok olma tehlikesi altında olan diller arasında sınıflandırılmaktadır. Halaççanın İran'ın ortak iletişim dili olan Farsçanın prestiji nedeniyle Halaç dil toplulukları tarafından yeni nesillere göreceli olarak daha az aktarılması nedeniyle Halaççanın etnodilbilimsel canlılığının günden güne azalma eğilimi gösterdiği belirtilebilir. Ölçünlü bir yazı dili bulunmadığından Halaçça yazılı edebiyat amatör bir surette kendini göstermeye çalışmaktadır. Dilin korunması ve yeniden canlandırılması amacıyla alanı tanıyan

---

²⁹ Lars Johanson, *Turkic*, 2021

ilgili eğitim dilbilimcisi, antropolog ve etnologların söz konusu dil coğrafyasında çalışmalar yapmaması ve İran'ın tek dilli devlet politikasını devam ettirmesi durumunda Halaççanın yakın gelecekte ölü diller arasında sayılabileceği belirtilmektedir. Bu yönüyle İran coğrafyasında konuşulan diğer Türk dil değişimleri (Horasan Türkçesi, Kaşkay Türkçesi, vb.) ile birlikte Halaçça üzerine dil ve toplumdilbilim verilerinin derlenmesi önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- AKKUŞ, Mehmet, "Halaç Türkçesi Ağzlarının Algoritmik Uzaklığı: Levenshtein Uzaklık Algoritması Tabanlı Bir Çözümleme", *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, c. 6/ sy. 1, Haziran 2021, s. 247.
- BANG, Willi, G. - ARAT, Reşit Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1936.
- BAYBURTLUOĞLU, Hasan - TEZCAN, Mehmet, "Halaçların Menşei", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, c. 8/ sy. 1, 2019, ss. 632-654.
- BOSNALI, Sonel, "İran Halacistan Bölgesinin Etnik-dilsel Yapısı ve Halaç Türkçesi", *Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu. Bildiriler*, c. 1, 2009, s. ss. 191-200.
- BOSNALI, Sonel, "Halaççanın Yitim ve Değişim Sürecine Tasarlama Kipleri Açısından Bir Bakış", *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 53, 2010a, 67-88.
- BOSNALI, Sonel, "Dil Ölümü Bağlamında Halaççanın Durumu: Dil Edinci Açısından Bir Yaklaşım", *İran Türklüğü Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu (İran Türkolojisi: Konular, Sorunlar ve Yaklaşımlar)*, Ankara, Yayınlanmamış Bildiriler, Haziran 2010b, s. 25.
- BOSNALI, Sonel, "Dil Edimi Açısından Halaççanın Konumu", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, c. 32, 2012, ss. 45-67.
- BOSNALI, Sonel, "Değinin Durumdaki Azınlık Dillerinin Sürdürümü", *Border Crossing*, c. 6/ sy. 2, 2016, ss. 292-304.
- CAFEROĞLU, Ahmet, *Türk Dili Tarihi*, Altınordu Yayınları, 2015.
- CEMRÂSİ, Ali Asker, "Halaç Çocuklarının Ana Dillerini Öğrenmeleri Sorunu ve Halaççanın Yok Olma Tehlikesi", *Dilleri ve Kültürleri Yok*

Olma Tehlikesine Maruz Türk Toplulukları Sempozyumu, Ankara, Yayınlanmamış Bildiriler, 2012, s. 13.

DOERFER, Gerhard, *Khalaj Materials*, Indiana University Publications, 1971.

DOERFER, Gerhard, *Lexik uns Sprachgeographie des Chaladsch*, Otto Harrassowitz Verlag, 1987.

DOERFER, Gerhard, *Grammatik des Chaladsch*, Otto Harrassowitz Verlag, 1988.

DOERFER, Gerhard, "İran'da Türk Dil ve Lehçeleri ve Bunların Hayatta Kalma Şansı", *Uluslararası Türk Dil Kurultayı 1996*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, ss. 303-310.

DOERFER, Gerhard, "Turkic Languages of Iran". İçinde Lars Johanson - Éva Ágnes Csató (Yay.) *The Turkic Languages*, Routledge, 1998, ss. 273-282.

DOERFER, Gerhard, - TEZCAN, Semih, *Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Charrab)*, Akadémiai Kiadó, 1980.

DOERFER, Gerhard - TEZCAN, Semih, *Folklore-Texte der Chaladsch*. Otto Harrassowitz Verlag, 1994.

EBU'L GAZİ BAHADIR HAN, *Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soy Kü-tüğü)*. Zuhâl K. Ölmez (Düz.). Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, 1996.

ERCİLASUN, Ahmet Bican - AKKOYUNLU, Ziyat, *Kâşgarlı Mahmûd Divânı Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014.

ERDAL, Marcel, "Açış Konferansı", *Dilleri ve Kültürleri Yok Olma Tehlikesine Maruz Türk Toplulukları Sempozyumu*, Ankara, Yayınlanmamış Bildiriler, 2012, ss. 21-24.

JOHANSON, Lars, *Structural Factors in Turkic Language Contacts*, Curzon, 2002.

JOHANSON, Lars, *Turkic*, Cambridge University Press, 2021.

HATAMİ KHAJEH, Belal, "İran'da Yaşayan Halaç Türklerinin Sosyo-Kültürel Yapısı", *Basilmanuş Doktora Tezi*, Ankara, Haziran 2013.

- HAYATI, A. Majid - MASHHADI, Amir, "Language planning and language-in-education policy in Iran", *Language Problems and Language Planning*, 2010, c. 34/ sy. 1, 2010, ss. 24-42.
- HEYET, Cevad, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi ve Azerbaycan Türkçesinin Teşekkülü", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, c. 1/sy. 1, 2004, ss. 7-19.
- KIRAL, Filiz, "Reflection on -miş in Khalaj". İçinde Lars Johanson - Bo Utas (Yay.) *Evidentials, Turkic, Iranian and Neighbouring Languages*, Moton de Gruyter, 2000, ss. 89-102.
- KIRAL, Filiz, "Izafet constructions in Turkic varieties of Iran". İçinde H. Boeschoten ve L. Johanson (Yay.) *Turkic Languages in Contact*, Harrassowitz Verlag 2006, ss. 158-165.
- KONUKÇU, Enver, "Halaç", *TDVA*, c. 15, 1997, ss. 228-229.
- MARQUART, Josef, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840-940)*, Leipzig, 1903.
- MINORSKY, Vladimir Federovich, "Halaç Türk Diyalekti", *TDED*, c. IV/ sy. 1-2, 1950, ss. 83-106.
- MOGHADAM, Mohammad, *Guyışhâ-yi Vafs va Āstiyân va Tafraş. Īrân-Kūda* 11, Teheran 1318.
- ÖLMEZ, Mehmet, "Halaçlar ve Halaçça", *Çağdaş Türk Dili*, sy. 84, 1995, ss. 15-22.
- RAGAGNIN, Elisabetta, "Major and minor Turkic language islands in Iran with a special focus on Khalaj", *Iranian Studies*, c. 53/ sy.3-4, 2020, ss. 573-588.
- RAHİMİ, Musa, "Dil canlılığı bağlamında Halaç Türklerinin durumu", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, c. 17/ sy. 2, 2020, ss. 131-145.
- SIMS-WILLIAMS, Nicholas, "Ancient Afghanistan and its invaders: Linguistic evidence from the Bactrian documents and inscriptions". İçinde: Nicholas Sims-Williams (Yay.), *Indo-Iranian Languages and Peoples*, Oxford University Press, 2002, ss. 225-242
- TEKİN, Talat, "Türk dili diyalektlerinin yeni bir tasnifi", Erdem, 1989, c. 5/ sy. 13, ss. 141-168.

TEZCAN, Semih, “8. yüzyılda Afganistan’da Halaç Prensesleri, Günümüzde Orta İran’da Halaçlar ve Dilleri”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, c. 28, 2018, ss. 231-254.

**GAZNELİLER DEVLETİ'NİN SARAY ŞAİRİ FERRUHÎ-İ
SİSTÂNÎ'NİN ŞİİRLERİNDE GAZNELİ MAHMÛD'A YÖNELİK
DİNÎ MUHTEVALI ÖVGÜLER***

Mahmut CADUK*

Öz: Ferruhî-i Sîstânî, çağdaşı olan birçok şair gibi kaside türünde şiirler yazmıştır. Kasidelerinin büyük çoğunluğunu Gazneli Mahmûd için yazan şair, bu şiirlerinde dini kavramların etkisinden çokça yararlanmışır. Onun bu şiirleri, her ne kadar Gazneli Mahmûd'un şahsiyetini yüceltmek amacıyla yazılsa da dini mefhumlar yönünden oldukça zengindir. Şair, bazen bir savaş nedeniyle bazen bir bayram tebriği münasebetiyle yazdığı kasidelerinde kasidelerin konusuna uygun bir dil oluşturmuştur. Şairin bu tutumu, onun şiiri hakkında araştırmalarda bulunan çağdaş edebiyat çevrelerince de kabul edilmiştir. Biz de bu makalemizde Ferruhî'nin kaside türünde yazılmış olan şiirlerinde dini mefhumların nasıl yer aldığını inceleyeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Ferruh-î Sîstânî, Gazneli Mahmûd, Gazneliler, kaside, din, ibadetler, İslam.

**PRAISE WITH RELIGIOUS CONTENT TO MAHMUD OF
GHAZNI IN THE POETS OF FARRUKHÎ SİSTANÎ, THE POET
LAUREATE OF THE GHAZNAVIDS**

Abstract: Farrukhi Sistani, like many poets he was contemporary with, wrote poems in the style of eulogy. He wrote most of his eulogies to Mahmûd of Ghazni by way of benefitting greatly from the influence of religious concepts. Although these poems were written to glorify the personality of Mahmûd of Ghazni, they were very rich in terms of religious notions. The poet created a language suitable for the subject of the eulogies in which he wrote sometimes due to a war and sometimes for a holiday greeting. This attitude of the poet has also been accepted by the contemporary literary circles who have researched and carried out evaluations about his poetry. In this article, we will exami-

---

*Bu makale, "Ferruhî-i Sîstânî Divanı'nın Tahlili" başlıklı doktora tez çalışmasından üretilmiştir.

*Arş. Gör., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Fars Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, mahmudcaduk@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-3470-0510>

ne how religious concepts take place in Farrukhi's poems written in eulogy, and the discussions made in this context.

Keywords: Farrukhi Sistani, Mahmûd of Ghazni, the Ghaznavids, eulogy, religion, worships, İslam.

Giriş

Gazneliler Devleti, Maveraünnehir, Afganistan, kuzey Hindistan, Horasan'da hakimiyet kurmuş bir Türk devletidir. Bu devletin kurucusu Alp Tegin, Samaniler Devleti'nin ordusunda komutan olarak görev yaparken başkent Buhara'da yönetimi alacak kişiyle işbirliği yapıp devleti kendi istekleri doğrultusunda yönlendirmeye çalıştı. Ancak bu hedefinde başarısız olan Alp Tegin, maiyetinde bulunan askerlerle birlikte Gazne'ye doğru çekilmek zorunda kaldı. Alp Tegin, bulunduğu bölgede Samaniler adına hüküm sürdü. Onun vefatından sonra 366/977 yılında yönetimi devralan Sebük Tegin, Hindistan'a dönük seferler gerçekleştirdi. Sebük Tegin'in ardından yönetime geçen oğlu Mahmûd döneminde Hindistan'a yönelik seferler artarak devam etti. Samaniler'in yıkılmasıyla birlikte 'devletin gücünü pekiştiren Mahmûd, Hindistan'a art arda seferler düzenledi. Mahmûd döneminde Gazneliler Devleti, Horasan bölgesinde hakimiyet sağlayıp gücünün zirvesine ulaştı ve en parlak dönemini yaşadı.

Mahmûd dönemi, siyasi açıdan zirvede olduğu kadar edebi ve ilmi açıdan da parlak bir dönem olmuştur. Ortaçağda gerek doğuda gerek batıda şairler ve bilginler, hükümdarlar tarafından himaye edilmişlerdir.² Gazneliler Devleti de uzunca bir dönem devam edecek olan bu patrominyal yapıya bigane kalmamış, sarayında pek çok bilgin ve edebiyatçıyı himaye etmiştir. Bu çerçevede Mahmûd dönemi, bilgin, alim ve ediplerin himaye edilmesi bakımından müstesna bir yere sahiptir. Sarayında yüzlerce şairi himaye eden Mahmûd'un döneminde Gazneliler sarayına intisap eden kaside şairi Ferruhî-i Sîstânî, kısa bir süre içerisinde memduhu Mahmûd'un yakınları arasına girmiş

---

¹ Bosworth, Clifford Edmund, *Doğuşundan Günümüze İslam Devletleri*, trc. Hande Canlı, Kaknüs Yay., İstanbul, 2005, s. 388.

² Halil İnalçık, *Şair ve Patron*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2015, s. 8.

ve vefatına kadar ona en yakın olan kişilerden olmuştur.³ Şairin kendisi de Mahmûd için yazdığı şiirinde olan yakınlığını şöyle dile getirir:

شاه گیتی مرا گرامی داشت	نام من داشت روز و شب به زبان
باز خواندی مرا ز وقت به وقت	بازجستی مرا زمان به زمان
گاه گفتی بیا و رود بزن	گاه گفتی بیا و شعر بخوان ⁴

Alemin padişahı bana değer verdi, gece gündüz benim adımı andı.

Beni vakit vakit çağırdı, beni sık sık aradı.

Gâh, "gel de rud çal!" dedi. Gâh "gel de şiir oku!" dedi.

Ferruhî, sarayda bulunduğu uzun yıllar içerisinde Sultan Mahmûd ile pek çok sefere, savaşa iştirak etmiştir. Dahası o, gidemeyeceği seferler için ondan ricada dahi bulunmuştur. Böylece memduhunun ruhiyesini en iyi bilenlerden biri haline gelen şair, yazdığı kasidelerinde onun kişisel özelliklerinden söz etmeyi ihmal etmemiş ve bu şiirlerinde dini içerikli övgülerde bulunmuştur. Biz de bu çalışmamızda şairin kasidelerinde Sultan Mahmûd'a yönelik dini muhtevalı övgüleri ortaya koymaya çalışacağız.

Ferruhî'nin Gazneli Mahmûd'a Yönelik Dini İçerikli Övgüleri

a) Savaş ve Seferlere Dair Dini Muhtevalı Övgüleri

Gazneli Mahmûd, henüz küçük yaşlarda babası Sebük Tegin'in yönlendirmesiyle dini eğitim almış bir devlet yöneticisi olarak hem bireysel yaşamında hem de devlet yönetiminde aldığı dini eğitim doğrultusunda hareket etmeye gayret göstermiştir.⁵ Ferruhî, Gazneli sarayına Mahmûd döneminde intisap ettiği için şairin Mahmûd'un dini yönüne olan şahitliği, onun hükümdarlık sürecine tesadüf eder. Şair, bir devlet adamı olan Mahmûd'un Allah'ın ve Hz. Peygamber'in rızasını gözettiğini belirtir:

بلی سکندر سرتاسر جهان را گشت	سفر گزید و بیابان برید و کوه و کمر
ولیکن او ز سفر آب زندگانی جست	ملک، رضای خدا و رضای پیغمبر ⁶

Evet, İskender dünyayı baştan başa gezdi, seferler gerçekleştirdi, çölleri, dağları, tepeleri aştı.

³ Şairin divanı, Gazneliler tarihi açısından kaynak eserler arasında gösterilmektedir. Bkz. Ömer Soner Huncan, Gazneliler Devleti Tarihi Kaynakları, *Ortaçağ Türk Tarihi Ana Kaynakları*, ed. Altan Çetin, Kriter Yay., İstanbul, 2008, s. 18-23.

⁴ Ferruhî-i sistânî, *Divân-i Hakîm Ferruhî-i Sistânî*, Haz. Muhammed Debûr-i Siyâkî, İntişârât-ı Zevâr, 9.bsk., Tahrân, 1393hş., s. 267.

⁵ Gazneli Mahmûd, dini eğitimini Hanefî mezhebinin imamlarından Kâdî Ebû Nasr Hüseyinî'den almıştır. Detay için bkz. İzzetullah Zeki, *Gazneli Mahmûd'un Din Politikası*, Çizgi Kitabevi Yay., İstanbul, 2019, s. 45.

⁶ Ferruhî, *Divân*, s. 66.

Ancak o (İskender), seferde ölümsüzlük suyunu aradı. Padişah (Mahmûd) ise Allah ve Peygamber'in rızasını aradı.

Yukarıdaki beyitlerde Ferruhî, Gazneli Mahmûd'un Hindistan seferlerine yönelik atıfta bulunarak onu İskender ile kıyaslar. Efsaneye göre İskender, ölümsüzlük suyunu bulmak için pek çok sefer gerçekleştirmiştir. Şair, İskender'in ölümsüzlük suyuna ulaşmak için seferler gerçekleştirdiğini, Mahmûd'un ise Allah'ın ve Hz. Peygamber'in rızasına ulaşmak için sefere koyulduğunu belirterek onun çabasını, İskender'in çabasından daha ulvi görür.

Ferruhî, Sultan Mahmûd ve oğulları, sair saray görevlileri için yazmış olduğu kasidelerinde de bir din olarak İslam'ın korunması, Sünnilik anlayışı çerçevesinde yaşanması bağlamında memduhlarını över.⁷ Şair, Sultan Mahmûd için yazmış olduğu bir kasidesinde, İslam'ı korumanın onun sürekli bir alışkanlığı olduğunu dile getirir. Kasidesinin devamında ise o, memduhunun güzel ahlakı sayesinde Hz. Muhammed'in ruhunun daima şad olduğunu belirtir:

همیشه عادت او بر کشیدن اسلام
همیشه همت او پست کردن کفار
ز خوی خویش هر روز شادمانه شوی
هزار بار روان محمد مختار
بزرگواری را رسمهای اوست جمال
چو مر شجاعت را تیغ تیز اوست شعار⁸

İslâm'ı yüceltmek onun her zamanki alışkanlığı, kafirleri zelil etmek ise onun en büyük gayretidir.

Muhammed-i Muhtâr'ın ruhu, onun güzel ahlakı ile her gün binlerce kez şâd olur.

Onun keskin kılıcı, cesurluğun göstergesi olması gibi onun gelenekleri yüceliğe güzelliştir.

Şair, Sultan Mahmûd'un oğlu Muhammed için yazdığı bir kasidesinde onun İslam için çok gayret gösterdiğine atıfta bulunur. Bu şiirinde memduhunu Hz. Ali'ye benzeten Ferruhî, onun İslam dini için Hz. Ali konumunda olduğunu, kılıcının ise Hz. Ali'nin meşhur kılıcı Zülfikar gibi olduğunu dile getirir:

اسلام را بمنزلت حیدر است
شمشیر او بمنزلت ذوالفقار⁹
O, İslâm için Haydar konumundadır. Onun kılıcı ise Zülfikâr konumundadır.
میر آزاده سیر یوسف بن ناصر دین
پشت اسلام و هم از پشت پدر ایران شاه

⁷ Adnan Karaismailoğlu, *Klasik Dönem Türk Şiiri İncelemeleri*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2001, s. 39-41.

⁸ Ferruhî, *Divân*, s. 61.

⁹ Ferruhî, *Divân*, s. 96.

آنکه هر مهتر از طاعت او دارد قدر
آنکه هر خسرو از خدمت او جوید جاه¹⁰
*Güzel ahlaklı Emir Yûsuf b. Nasîrüddîn, İslâm'ın destekçisi ve baba tarafın-
dan da İran padişahıdır.*

*Her yüce kişinin ona itaat etmekle kıymete sahip olduğu kimsedir. Her padi-
şahın onun hizmetinde makam aradığı kimsedir.*

Bilindiği gibi Gazneliler'in hüküm sürdüğü dönemde İslam dünyasında Sünni yorumu dayalı siyasi meşruiyetin kaynağı, Abbasi halifesine bağlılık olarak görülmüştür. Ferruhî, Gazneli Mahmûd'un Abbasi halifesine bağlılığı neticesinde halife tarafından pek çok lakap ile taltif edilmiştir. Hindistan'da elde ettiği zaferler neticesinde Abbasi halifesi onu İslam'ın sığınağı anlamına gelen *kefûddeve ve 'İslâm* lakabıyla onurlandırmıştır.¹¹ Şair de memduhlarından Hâce Ebubekr-i Hasîrî için yazdığı kasidelerinden birinde Müslüman kelimesini isimleştirerek Sultan Mahmûd'u Farsça'da "*Müslümanlığın sığınacağı*" anlamına gelen "*kef-i muselmânî*" olarak anar ki, onun bu isimlendirmesinin ilham kaynağı Abbasi halifesidir:

سلطان جهان کھف مسلمانی محمود
زینست مر او را به دل و دیده خریدار¹²
*Cihan sultanı, müslümanlığın sığınacağı Mahmûd'un ona derin bir sevgi duy-
masının sebebi işte budur.*

Ferruhî, Mahmûd'u sahip olduğu pek çok lakap ve sıfatlarla da anar. Bunların bir kısmı yine Abbasi halifesi tarafından ona verilen Emînü'l-mille, Yemînü'd-devle gibi sıfatlardır. Şair, "Sultan Mahmûd'un övgüsü ve onun avının anlatılışı" başlıklı şiirinde onu devletin heybeti, şeriatın ve dinin koruyucusu olarak tanıtır ve memduhunun İslam dinine ve onun şeriatına/yasalarına aşık bir kişilik olduğunu belirtir:

ای مبارک پی جهاندار و همایون شهریار
ای یمین دولت و ملک و ولایت را شکوه
ای ز بهر نام نیکو دین و دولت را بکار
ای امین ملت و دین و شریعت را نگار¹³
*Ey mübarek sultan ve ey kutlu padişah! Ey dinin ve devletin güzel adı
için işbaşında olan!*

*Ey Yeminüddeve, devletin ve vilayetinin heybeti! Ey Eminulmille, dinin ve
şeriatın aşığı!*

قوی کننده دین محمد مختار
چو بازگشت به پیروزی از در قنوج
یمین دولت محمود قاهر کفار
مظفر و ظفر و فتح بر یمین و بیسار¹⁴

¹⁰ Ferruhî, *Dîvân*, s. 355.

¹¹ Erdoğan Merçil, "Mahmûd-ı Gaznevî", TDV, cilt. 27, İstanbul, 2003, s. 362-365.

¹² Ferruhî, *Dîvân*, s. 170.

¹³ Ferruhî, *Dîvân*, s. 74-75.

*Muhammed-i Muhtar'ın dinini destekleyen, kafirleri küçük düşüren Yemi-
nüddeve Mahmûd!*
*Muzaffer olarak Kannevc'in kapısından sağında ve solunda zafer ve
fetihle döndüğü zaman.*

Ferruhî, memduhunu Hindistan'a yönelik gerçekleştirdiği seferler için de övmüştür. Bilindiği gibi o dönemde Hindistan, putlarıyla meşhur bir coğrafyadır. Şair, Sultan Mahmûd'un sapkınlığı ve küfrü ortadan kaldırmak amacıyla sürekli seferler gerçekleştirdiğini, onun müminlerin onurunu koruduğunu belirterek memduhunu över:

بمردی فزاینده عز مؤمن
بشمشیر کاهنده کفر کافر
ز بهر قوی کردن دین ایزد
همی گردد اندر جهان چون سکندر¹⁵

Mertliğiyile mü'minin izzetini arttırandır. Kılıcıyla da kafirin küfrünü yok edendir.

Allah'ın dinini kuvvetlendirmek için İskender gibi sürekli dünyayı gezer.

Ferruhî, Gazneli Mahmûd'u övdüğü kasidelerinden birinde onun Sûmenat seferinden söz etmiştir. Bu zafer Hindistan coğrafyasında putperestlere karşı kazanılmış en büyük zaferlerden biridir. Sefer 16 Zilkade 416'da (8 Ocak 1026) gerçekleşmiştir. Bu kasidesinde Peygamberliğin bugün itibariyle son bulunduğunu ifade eden Ferruhî, peygamberliğin devam etmesi durumunda Sultan Mahmûd hakkında yüzlerce ayetin nazil olacağını dile getirerek memduhunu manevi merteye bakımından över. Yine 13. Hindistan seferi vesilesiyle yazdığı kasidesinde şair, Sultan Mahmûd'un kılıcının, *İslam'ın şeria-
ta/kanunları* için ölçüt olduğunu dile getirir:

به وقت شاه جهان گر پیمبری بودی
دویست آیت بودی به شان شاه اندر¹⁶
*Dünya padişahı zamanında peygamberlik devam etseydi, o padişahın yüceliği
hakkında iki yüz ayet olurdu.*

ایا شجاعت را نوک نیزه تو پناه
ایا شریعت را تیغ تیز تو معیار¹⁷
*Ey senin mızrağının ucu cesarete koruyucu olan! Ey senin keskin kılıcın şeria-
ta ölçü olan!*

¹⁴ Ferruhî, *Dîvân*, s. 51.

¹⁵ Ferruhî, *Dîvân*, s. 55.

¹⁶ Ferruhî, *Dîvân*, s. 66-67.

¹⁷ Ferruhî, *Dîvân*, s. 52-53.

Ferruhî, Gazneli Mahmûd'un Sümenat seferinden dönüşü vesilesiyle yazdığı kasidesinin devamında memduhu sayesinde küfrün binasının harabe, dinin binasının ise sağlam olduğunu ve memduhunun bu uğurda çokça cefaya göğüs gerdiğini dile getirir:

بنای کفر خراب و بنای دین آباد   بقاش باد که از تیغ او و بازوی اوست
هزار بار به تن رنجکشتن از فرهاد   ز بهر قوت دین با ولایت پرویز
همی ندانم کان تن تنست یا پولاد¹⁸   ز بسکه رنج سفر بر تن شریف نهد

O ebediyen yaşasın! Çünkü onun kılıcı ve pazusu sayesinde küfrün binası harabe, dinin binası ise sağlamdır.

Dinin kuvvetlenmesi için Pervîz'in vilayetiyle Ferhad'tan bin kat daha fazla sıkıntı çekmektedir.

O kadar çok sefer yükledi ki kıymetli bedenine, onun beden mi yoksa çelik mi olduğunu bilmiyorum!

Ferruhî, dinî bir bayram vesilesiyle yazmış olduğu kasidesinde Sultan Mahmûd'un birçok orduyu mağlup eden bir şahsiyet olduğunu belirttikten sonra başarısının sırrının tevhid kelimesinde olduğunu vurgular:

مظفرا ملکا لاله الاالله¹⁹   بسا سپاها کو یکنته هزیمت کرد

Bir çok orduyu o tek başına mağlup etti muzaffer olarak, ey padişah! Allah'tan başka ilah yoktur!

b) Dindarlığına Yönelik Övgüleri

Ferruhî, kasidelerinin birçok yerinde Sultan Mahmûd'un bireysel dindarlığına da yer vermiştir. Şair, memduhunun iyi bir dindar olduğunu, bu dindarlığına karşılık olarak Allah'ın kendisine yeryüzünün mülkünü verdiğini dile getirir:

ای مر ترا داده خدای آسمان ملک زمین²⁰   ای شهریار بیقرین ، ای پادشاه پاک دین
Ey eşsiz padişah! Ey iyi bir dindar olan padişah! Ey göğün Rabbinin yeryüzünün mülkünü kendisine verdiği kimse!

Ferruhî, "Melikzade Mes'ûd b. Mahmûd b. Sebüktegin'in Övgüsü" başlıklı kasidesinde memduhunu överken onun da babası gibi cihana hükümdar olmakla kalmayıp cömert, dindar ve iyi bir Müslüman şahsiyet olduğunu ifade eder:

همچون پدر بزرگ و جهاندار و بختیار   همچون پدر کریم و مسلمان و پاکدین²¹

¹⁸ Ferruhî, *Dîvân*, s. 34.

¹⁹ Ferruhî, *Dîvân*, s. 343.

²⁰ Ferruhî, *Dîvân*, s. 259.

²¹ Ferruhî, *Dîvân*, s. 338.

Şair, "Gazneli Mahmûd'un övgüsü ve avının anlatılışı" başlıklı kasidesinde memduhunun din ve devlet için görev başında olduğunu belirttikten sonra onun dinin ve şeriâtın/dinî yasaların aşığı olduğunu belirtir. Şair, bu kasidesinde dindarlık ile halka karşı merhametli olmayı aynı beyit içerisinde değerlendirir ve memduhunun muttaki/Allah'tan korkan bir kul olduğunu dile getirir. Ferruhî, şiirinin devamında Sultan Mahmûd'a bağlı kimselerin de dindar olduklarını, çokça ibadet edenlerin dahi onların dindarlığına imrendiklerini belirterek Mahmûd'a yakın kimselerin dindarlığı dolayısıyla onu över:

ای ز بهر نام نیکو دین و دولت را بکار	ای مبارک پی جهاندار و همایون شهریار
ای امین ملت و دین و شریعت را نگار	ای یمین دولت و ملک و ولایت را شکوه
پادشاهی را چنانی چون گلستان را بهار مهربان بر مردمان زاهد و پرهیزگار	نیکنامی را چنانی چون زمین را گلستان جهد تو از بهر خلقت و تو از بهر خدای
از جهاد و از عبادت کردن لیل و نهار کارشان تسبیح و روزه ست و حدیث کردگار چشم را لختی بخوابد برکشی او را بدار تا تو رسم سنگ و دار آوردی اندر مرغزار	عابدان را از غلامان تو رشک آید همی از پی آن تا بر تو قدرشان افزون شود گر گرامی تر کسی زان تو اندر راه دین گیتی از بد مذهبان خالی شد و آسوده گشت
چون بکار دین رسیدی بیقراری بیقرار	در همه کاری ترا صبر و قرار است ای ملک
حیله سازی تا کنی بر چوب خشک او را سوار	چون به اقصای جهان از ملحدان یا بی خبر
همچوما از دولت تو بهره ور شد روزگار ²²	شهریارا روزگار تو بتو تاریخ گشت

*Ey yüce hükümdar ve kutlu padişah! Ey dinin ve devletin güzel adı için
görev başında olan!*

*Ey Yeminüddeve, devletin ve ülkenin heybeti! Ey Emînülmille, dinin ve
şeriâtın aşığı!*

*Yeryüzüne gül bahçesi nasıl yaklaşıyorsa sen de güzel isme öyle yaklaşırsın.
Gül bahçesine bahar nasıl layıksa sen de padişahlığa öyle layıksın!*

*Senin çaban halk içindir ve sen Allah için halka şefkatli, dindar ve
muttakisin!*

²² Ferruhî, *Divân*, s. 74-75.

Gece gündüz ibadet ve cihat etmelerinden ötürü çokça ibadet eden kimseler, senin adamlarına inrenirler.

İşte bu yüzden senin yanında kıymetlerinin artması için onların işleri; tesbih etmek, oruç tutmak ve yaratıcının sözleri olur.

Din yolunda senden daha değerli olsa bile gözünü bir an kapayan (görevini ihmal eden) birini, darağacına asarsın.

Dünya, sapık dinlilerden temizlendi ve huzura erdi. Sen, taşlama (cezasını) ve darağacı geleneğini (idam cezasını) ovaya getirdin.

Ey padişah! Tüm işlerinde sabırlı ve vakarlısın çünkü din işlerinde tahammülsüzlüğe (tavizsiz bir tavra) ulaştın.

Çünkü dinsizleri ve cahilleri, kuru darağacına bindirmek (asmak) için dünyanın en uzak yerinde dahi tuzak kurarsın.

Ey hükümdar! Senin zamanın, seninle tarihleşti. Bizler gibi bu asır da senin devletinden nasıplandı.

Ferruhî, Sultan Mahmûd'un dini kişiliğini diğer memduhlarını övdüğü kasidelerinde de dile getirir. Hacı Ebûbekr-i Hasîrî'yi²³ övdüğü kasidesinde şair, Mahmûd'un iyi bir dindar olduğunu, müslümanlara karşı şefkatli olduğunu, çokça bağışta bulunduğunu dile getirir. Yine şair, Sultan Mahmûd'un, din hususunda güvenilen bir merci olması dolayısıyla Hacı Ebûbekr'e saygı duyduğunu, dini meseleleri ondan öğrendiğini, halkın dini sorunlarına karşı onu yetkili kıldığını ifade eder:

با خلق نکو کار بکردار و بگفتار	مردیست سخا پیشه و مردیست عطا بخش
وز بخشش او در کف مانعمت بسیار	معروف شده نزد همه خلق بخوبی
نا یافته زو هیچ مسلمان به دل آزار	با مذهب پاکیزه و با نعمت نیکو
زینست مر او را به دل و دیده خریدار	سلطان جهان کھف مسلمانی محمود
کس را نبود با تو در این معنی گفتار	گفته ست که در ملک من آن کن که تو خواهی
این بود مرا عادت و این باشد هموار	مردی ز تو آموزم و مذهب ز تو گیرم
آنرا که ز ره دور بود باز بره آر	در دولت من بنگر و در دین همه بین
از تخت فرود افکن و بر کن به سر دار ²⁴	وانرا که بگفتار تو ره باز نیابد

Cömertliği meslek edinen ve bağış dağıtandır. Yaptıkları ve söyledikleri ile halka iyilik edendir.

²³ Hacı Ebûbekr-i Hasîrî, Sultan Mahmûd'un nedimidir. İslami konularda yetkin biri olduğu söylenir. Bkz. Gulâmîhuseyn Yûsufî, *Ferruhî-i Sîstânî Bahsî der Şerh-i Ahvâl ve Rûzgâr ve Şî'r-i Ū*, İntişârât-ı İlmî, 3.bsk., Tahrân, 1370hş., s. 108-110.

²⁴ Ferruhî, *Divân*, s. 170-171.

Bütün insanlar nezdinde iyilikle tanınmıştır. Onun bağıışı sayesinde bizim avucumuzda birçok nimet vardır.

İyi dindarlığı ve güzel nimeti sayesinde hiçbir Müslümanın gönlü ondan incinmemiştir.

Bundan ötürü Müslümanlığı sığmağı, cihan sultanı Mahmûd, onu can u gönülden sever.

Demıştır ki; "Benim devletimde dilediğini yap, hiç kimse bu konuda sana söz söyleyemez."

Yığıtlığı senden öğrenir, dini de senden alırım. Benim alışkanlığımı budur, bana uyan da budur.

Benim devletimi gözet ve herkesin dinine bak, yoldan sapmış kimseleri tekrar (doğru) yola getir.

Senin öğüdün ile yine de (doğru) yolu bulmayan kimseyi, tahtundan aşağı indir ve darağacına çıkar.

c) İbadet Muhtevalı Övgüleri

Ferruhî, Sultan Mahmûd'u övdüğü kasidelerinde dini ibadetlerden de söz eder. Aşağıdaki beyitlerin ilkinde şair, Sultan Mahmûd ve ailesini Mekke'de görmek istediğini dile getirir. Bir diğer kasidesinde ise Ferruhî, Mekke şehrine yakın bir dağ olan Ebu Kubeys dağından söz eder. O, memduhunun güçlü filler üzerinde Ebu Kubeys dağına gitmesini ve orada Hac ibadetini yerine getirmesini, ne arzusu varsa orada istemesini çünkü onun duasının kabul olacağını söyleyerek Mahmûd'u hac ibadetine teşvik eder:

مر مرا در خدمت تو زندگانی باد دیر   تا ببینم مر ترا در مکه با اهل و تبار²⁵

Ailen ve yakınlarınla seni Mekke'de görmek ve sana hizmet etmek için uzun bir ömrüm olsun.

بادیه بر پشت زنده پیلان بگذار   رایت بر کوه بوقییس فرو زن
حج بکن و کام دل بخواه ز ایزد   کانچه بخواهی تو بدهد ایزد نوالمن²⁶

*Güçlü filler üzerinde çölleri aş ve Ebu Kubeys dağına üstüne bayrağımı dik!
Haccet ve gönlünün muradını Allah'tan iste! Çünkü ihsan bol olan Allah, senin istediğini sana verecek.*

Ferruhî, Sümenât'ın fethedilmesi ve o şehrin puthanesindeki putların kırılması vesilesiyle yazdığı kasidesinde iki tür hacdan söz eder. Birincisi Hindu putpe-restlerin yaptığı hacdir. Şair, bu batıl geleneğin orada devam ettiği puthanenin Sultan Mahmûd tarafından yıkıldığını belirttikten sonra, memduhunun hacetmesini ve Haceru'l-Esved'i öpmesini temenni eder:

خدایگان را اندر جهان دو حاجت بود   همیشه این دو همی خواست ز ایزد داور

²⁵ Ferruhî, *Dîvân*, s. 88.

²⁶ Ferruhî, *Dîvân*, s. 270.

یکی که جایگه حج هندوان بکند
دیگر که حج کند و بوسه بر دهد به حجر²⁷

Hükümdarın dünyada iki isteği vardır. Daima bu iki şeyi istedi herşeye gücü yeten Allah'tan.
Birisi Hintlilerin hac yerini yıkmak, diğeri ise haccetmek ve Hâcerü'l-Esved'e buse kondurmak.

Ferruhî, Mahmûd'a yönelik övgülerinde yine dinî ibadetlerden namaza da sıklıkla yer verir. Şair, "Sultan Mahmûd'un övgüsü ve onun avının anlatılışı" isimli kasidesinde memduhuna itaat etmenin farz olduğunu, ona itaatten yüz çeviren kimsenin namazda iken yüzünü başka bir yere çeviren kimse gibi hatalı olduğunu dile getirir:

طاعت تو چون نمازست و هر آنکس کز نماز
سر بیکسو نافت، او ار کرد باید سنگسار²⁸

Sana itaat namaz gibidir ve her kim, namazda başını başka bir tarafa çevirirse onu taşlamalı.

Ferruhî, "Gazneli Sultan Mahmûd'a dua" isimli kasidesinde Sultan Mahmûd için dua eder. Şair, dinin süslenmesinin memduhunun kılıcı ve mızrağıyla olduğunu, küfür ve sapıklığın da onun kılıcı ve mızrağıyla yok olması temennisinde bulunur:

آراستن دین همه زان تیغ و سنانست
برداشتن کفر بدان تیغ و سنان باد²⁹

Dinin güzelleşmesi, tamamen onun kılıcı ve mızrağı sayesinde. Küfürün kaldırılması da o kılıç ve mızrakla olsun!

Ferruhî, Gazneli Mahmûd'un 13. Hindistan seferinden dönüşü vesilesiyle yazdığı kasidesinde oruç ayı olan Ramazan ayının geldiğini belirttikten sonra memduhunun pek çok Ramazan ayna erişmesini temenni ederek ömrünün uzun olmasını diler:

بفال نیک تراماه روزه روی نمود
تو دیر باش و چنین روزه صد هزار بار³⁰

Ne güzel kısmet ki, oruç ayı sana yüzünü gösterdi. Sen çok yaşa ve yüzbinlerce gün gör!

Ferruhî, Sultan Mahmûd'un kardeşi Emir Yûsuf için yazdığı kasidesinde ona olan tavsiyesinde namazdan da söz eder ve memduhunun namazı bırakmaması gibi Sultan Mahmûd'un itaatinden vazgeçmemesini söyler:

چنان که هرگز تا بوده ای نتافته ای
بهیچ حالی روی از چهار چیز متاب

²⁷ Ferruhî, *Dîvân*, s. 71.

²⁸ Ferruhî, *Dîvân*, s. 78.

²⁹ Ferruhî, *Dîvân*, s. 37.

³⁰ Ferruhî, *Dîvân*, s. 53.

ز مصحف قرآن و زیارت محراب³¹

ز طاعت یزدان و محبت سلطان

Yaşadığım müddetçe hiç haddini aşmadığım gibi, hiçbir halde bu dört şeyden vazgeçme!

Allah'a itaatten ve sultanı sevmekten, Kur'an mushafından ve mihrabı ziyaretten.

Şair, Sultan Mahmûd'a dua ettiği beyitlerinden birinde Allah'ın ona uzun ömür vermesini diler. Onun sayesinde dünyanın virane bir yer olmadığını belirttiikten sonra şair, ona sevgi duymanın iman etmek gibi önemli olduğunu, beş vakit namazında onun için dua etmeyen kimselerin kafir olacaklarını dile getirir:

تا نگردد جهان ما ویران

ایزد او را بقای عمر دهداد

گر چو ماباشدی گشاده زبان

شکر او گویدی جهان شب و روز

مهر او واجبست چون ایمان

بر همه مردمان روی زمین

جان او را نخواهد از یزدان³²

کافرست آنکه او به پنج نماز

Dünyamızın viraneye dönmemesi için Allah onun ömrünü ebedi kılsın!

Onun (varlığı) için dünyada yaşayanlar, ağızlarını açtuklarında bizler gibi gece gündüz şükrederler.

Yeryüzündeki tüm insanlar için onun sevgisi iman kadar vaciptir.

Beş vakit namazında Allah'tan onun canının sıhhatini istemeyen kimse kafir olur.

d) Hz. Muhammed'in Anıldığı Övgüler

Ferruhî, şiirlerinde memduhunu Hz. Peygamber'in dinine bağlılığı ve dinini yüceltmesi dolayısıyla över. Şair, Sümenat'ın fethi vesilesiyle yazdığı kasidesinin bir bölümünde Hindistan putperestlerinden söz eder ve Mekke müşriklerinin putlara tapmasına rağmen Hz. Muhammed'in Allah'ın yardımıyla bu günahı işlemediğini belirtir:

جز آن کسی که بدو بود از خدای نظر³³

همه جهان همی آن هر سه بت پرستیدند

Allah tarafından korunmakta olan o kimse hariç, dünyanın hepsi o üç puta tapıyorlardı.

Şair, yukarıda yer alan kasideyi Sultan Mahmûd için yazmış olmasına rağmen Hz. Muhammed'ten övgüyle söz etmesi, Sultan Mahmûd'un Hz. Peygamber gibi yüce bir şahsiyetin getirdiği din uğruna Hindistan seferlerine çıkıp putperestlerle mücadele ettiğini vurgulamak içindir.

³¹ Ferruhî, *Dîvân*, s. 12.

³² Ferruhî, *Dîvân*, s. 265.

³³ Ferruhî, *Dîvân*, s. 69.

Ferruhî, 13. Hindistan seferi vesilesiyle Gazneli Mahmûd için yazdığı kasidelerinde onu daha pek çok sıfatla över. O, memduhu Mahmûd'un Hz. Muhammed'ten sonra İslam ordusunun komutanı olduğunu, ona düşmanlık yapanların Allah'ın düşmanları olduklarını, Hindistan seferinin din için yapıldığını belirtir ve sefer için onu teşvik eder:

سپاه دین، سپه ایزدست و بر سپهش
عدوی تو، عدوی ایزدست و دشمن دین

پس از محمد مرسل تویی سپهسالار
سپاه ایزد را بر عدوی دین بگمار³⁴

Dinin ordusu, Allah'ın ordusudur. O'nun ordusunun başında Muhammed Peygamber'den sonra komutan sensin.

Senin düşmanın Allah'ın düşmanı ve dinin düşmanıdır. Allah'ın ordusunu, din düşmanlarına karşı görevlendir.

Ferruhî, memduhunu gerçekleştirdiği seferler ve savaşlar vesilesiyle övdüğü kasidesinde onun şirki ve küfrü ortadan kaldırdığını, onun sayesinde Hz. Peygamber'in dininin kuvvet bulduğunu ifade eder:

بدین ژنده پیلان کشی گنج کسری
زمین را فرو شستی از شرک مشرک
جهان را تهی کردی از کفر کافر
سکون یافت از جنیش تو زمانه
قوی شد ز تو پشت دین پیمبر
به روم و به چین از نهیب تو یکشب
همی خوش نخسبند فغفور و قیصر³⁵

Bu büyük fillerle kışrının hazinesini çekersin, bu büyük fillerle Kayser'in sarayını yıkarsın.

Yeryüzünü müşriğin şirkinden temizledin. Kafirin küfirünü dünyadan çıkardın.

Senin hareketin sayesinde zaman sükûnet buldu, senin sayende kuvvet buldu Peygamber'in dini.

Rum'da ve Çin'de senin korkundan Çin hükümdarı ve Kayser bir gece bile rahat uyuyamaz.

Bir başka şiirinde Ferruhî, Sultan Mahmûd'u, Resûl olarak andığı Hz. Muhammed'in şeriatının sığınağı ve dinin destekçisi olarak tanıtır ve bunun için sürekli sefer halinde olduğunu ifade eder:

گفتا: پناه شرع رسولست و پشت دین؟
گفتا: کنون کجاست مرا ده نشان ازو؟

گفتم: بلی و پیشرو طاعت اله
گفتم: که زیر سایه آن رایط سپاه³⁶

"Peygamberin şeriatının koruyucusu ve dinin destekçisi midir?" diye sordu. "Evet, Allah'ya itaatın öncüsüdür." dedim

³⁴ Ferruhî, *Dîvân*, s. 65.

³⁵ Ferruhî, *Dîvân*, s. 84.

³⁶ Ferruhî, *Dîvân*, s. 343.

“Şimdi nerededir bana onu göster” diye sordu? “Şu siyah bayrağın gölgesi altındadır” dedim.

Ferruhî, pek çok müslüman şair gibi Hz. Muhammed'i üstün bir şahsiyet olarak görür ve memduhlarını onun takipçisi olmaları dolayısıyla över. Sultan Mahmûd'un da ahlak bakımından Hz. Muhammed'i örnek aldığı dile getirir:

میر ما را خوبیست، چون خوی که؟   چون خوی مصطفیٰ علیہ السلام³⁷

Bizim efendimizin (güzel) bir ahlakı var, kimin ahlakı gibi? Mustafâ Aleyhisselam'ın (güzel) ahlakı gibi.

Sonuç

Ferruhî, Gazneli döneminin şairlerinden biri olarak kendisine tevdi edilen görevi dönemin idaresinin siyasetine ve uygun bir tarzda yerine getirmiştir. Onun bu tavrının kasidelerinin taşıdığı din rengine de yansıdığını söyleyebiliriz. Ferruhî, Sultan Mahmûd için yazdığı şiirlerinde kasidesinin konusunu ile memduhunu övgü ilişkisinde bir uyum olmasına özen göstermiştir. Şair, savaş ve seferler vesilesiyle yazdığı kasidelerine hamasî bir dil kullanmaya özen göstermiştir. Sultan Mahmûd'u Hindistan seferleri ve savaşları vesilesiyle övdüğü kasidelerde bunun örneklerini görebiliriz. Şair, bu kasidelerinde memduhunu İslam'ı yücelten, bu uğurda pek çok seferler düzenleyen ve kafirleri ise zelil eden bir karakter olduğunu ifade eder. Şair, sarayda ikamet halinde iken yazdığı kasidelerinde ise daha çok ibadetlerle alakalı konularda dinî mefhumlardan istifade eder. Bu bağlamda şair, çoğunlukla memduhunun haccetmesini, pek çok Ramazan orucuna nail olmasını dileyerek memduhu için dua ve temennilerde bulunur. Ferruhî, kasidelerinde memduhlarını çoğunlukla din büyüklerinden raşid halifelere benzetirken Sultan Mahmûd söz konusu olunca onu çoğunlukla Hz. Muhammed'e benzetir. Ancak bu benzetme hiçbir zaman mukayese şeklinde olmamıştır. O, memduhunun Hz. Muhammed'in izinde yürüyen bir komutan olduğunu ve bu uğurda pek çok fedakarlık yapmaktan çekinmeyen bir şahsiyet olduğunu dile getirir. Yine şair, Sultan Mahmûd'u, Abbasi halifesine bağlılığı dolayısıyla överek onun Sünni anlayış ekseninde yürüttüğü dini siyasetine yönelik övgülerde bulunur.

Ferruhî-i Sistânî Divanı, tarihi olayları aktarma bakımından meşhur bir divandır. Dinî kavramların sıklıkla yer aldığı divanda şair, başta Gazneli Mahmûd olmak üzere birçok saray görevlisini methetmek amacıyla yazdığı kasidelerde dini içerikli konulardan istifade etmiştir. Onun divanı, dini ve kültürel açıdan

³⁷ Ferruhî, *Divân*, s. 224.

oldukça zengin bir içeriğe sahiptir. Divan, bu zengin içeriğine rağmen ülkemizde yeterince ilgi görmemiş olup akademik camianın ilgisini beklemektedir.

BİBLİYOGRAFYA

FERRUHÎ-i SİSTÂNÎ, *Dîvân-i Hakîm Ferruhî-i Sîstânî*, Haz. Muhammed Debîr-i Siyâkî, İntişârât-ı Zevvâr, 9.bsk., Tahrân, 1393hş.

CLIFFORD EDMUND BOSWORTH, *Doğuşundan Günümüze İslam Devletleri*, trc. Hande Canlı, Kaknüs Yay., İstanbul, 2005.

HALİL İNALCIK, *Şair ve Patron*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2015.

ÖMER SONER HUNKAN, “Gazneliler Devleti Tarihi Kaynakları”, *Ortaçağ Türk Tarihi Ana Kaynakları*, ed. Altan Çetin, Kriter Yay., İstanbul, 2008, s. 18-23.

İZZETULLAH ZEKİ, *Gazneli Mahmûd’un Din Politikası*, Çizgi Kitabevi Yay., İstanbul, 2019.

ADNAN KARAIŞMAİLOĞLU, *Klasik Dönem Türk Şiiri İncelemeleri*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2001.

ERDOĞAN MERÇİL, “Mahmûd-ı Gaznevî”, TDV, cilt. 27, İstanbul, 2003, s. 362-365.

GULÂM HUSEYİN YÛSUFÎ, *Ferruhî-i Sîstânî Bahsî der Şerh-i Ahvâl ve Rûzgâr ve Şîr-i Ū*, İntişârât-ı İlmî, 3.bsk., Tahrân, 1370hş.

ANTLARIN KÖKENLERİ ÜZERİNE*

Çeviri Makale-Translation Article

George VERNADSKY

Çev: Emine DİKMEN**

Öz: Uzun yıllardır süren çalışmalara rağmen Antların etnik mensubiyeti meselesi hâlâ çözüme kavuşmuş değildir. Çoğunlukla kabul edilen görüşe göre, onların Doğu Slavları veya Rusların ataları oldukları düşünülmektedir. Çin, Bizans, Latin ve Rus kaynaklarından yola çıkılarak elde edilen neticeler de genel manada bir yere varamamıştır. Bu çalışmada George Vernadsky, daha önce yapılan çalışmalardan yola çıkarak yeni bir teşebbüste bulunmuş, meseleinin çözümüne ilişkin Sarmat, Alan- As boyutunu da ekleyerek bu yönde gayret sarf etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Antlar, Sarmatlar, Osetler, Güney Rusya.

ON THE ORIGINS OF THE ANTAE

Abstract: Despite many years of work, the problem of ethnic affiliation of Antae has still not been solved. According to the generally accepted opinion, they are considered to be the ancestors of the Eastern Slavs or Russians. The results which obtained from Chinese, Byzantine, Latin and Russian sources also did not reach a point in the general sense. In this paper, George Vernadsky made a new attempt based on previous studies and made efforts in this connection by adding Sarmatian, Alani- As dimensional, to solve the problem.

Keywords: Antae, Sarmatians, Ossetians, South Russia.

---

* Bu makalenin orijinal metni *Journal of the American Oriental Society* dergisinde yayımlanmıştır. Bkz: George Vernadsky, "On the Origin of the Antae", *Journal of the American Oriental Society*, Vol, 59, No.1, 1939, ss. 56- 66.

** Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaçağ Tarihi ABD, dikmeneminur@gmail.com. ORCID NO:0000- 0001- 9095- 53- 42.

Antlar (Antae), Doğu Slavları¹ ya da Rusların ataları olarak kabul edilir. Onlardan, Got tarihçisi Jordanes² ve ayrıca aşağıdaki M.S. 6. ve 7.yy.'ın Bizans yazarları tarafından bahsedilmektedir: Prokopius³, Agathias⁴, Menander⁵, Maurikus⁶, Theophilactus Simokattes⁷ ve 8. Yy.'da Theophanes⁸. Ayrıca "Antların Ülkesi" (Anthaib)'nde, 8. Y.y.'daki Paul Diaconus'un *History of Langobards (Langobardların Tarihi)*'in yanı sıra 7.yy'ın ikinci yarısındaki *Origo gentis Langobardorum*'da da bahsedilmektedir⁹.

Antlar, benzer şekilde Süryani tarihçiliği tarafından da bilinmekteydiler. Muhtemelen onlardan Efesli Yahya'nın *Kilise Tarihi*'nin 4. Kitabının 48. Bölümünde bahsedilmişlerdir ancak biz, bu bölümün sadece başlığını bilmekteyiz.¹⁰ Bununla beraber bu bölümde yer alan kanıtlara dayanarak daha sonra Süryani Mihael kendi kroniği olan 10. Kitabın 21. Bölümünde Sklavenler ve Antlardan söz eder.¹¹ Buna göre Süryani Mihael'in çalışması, İmparator Mauricius'un hâkimiyetinin dördüncü yılında Romalılar ile "Antio halkı" arasında bir savaştan bahseden Gregory abû'l Faradj (Bar Hebraeus) için bilgi kaynağı olmuştur.¹²

¹ L. Niederle, *Slovanské Starožitnosti*, IV (Prag, 1924), ss. 72-81 (sonradan SS olarak); M. S. Hrushevskiy, *Istoriia Ukraïny-Rusi*, I (Lvov, 1904), 147-162 ve 504-507; F. I. Uspenskiĭ, *Istoriia Vizantijskoĭ Imperii*, I (Petrograd, 1914), 386-406; J. Marquart, *Osteuropdische und Ostasiatische Streifzüge* (Leipzig, 1903), 147-193 ve devamında, 483 (bundan böyle OOS olarak).

² Jordanis, *Romana*, 388; *Getica*, 34, 247 (Mommsen'in Monumenta Germaniae Historica baskısı esas alınmıştır).

³ Procopius, *History of the Wars*, VII, 14, 22-30; VIII, 4, 9 vb.; *Anecdota*, XI, 11; XVIII, 20; XXXIII, 6 (Loeb Classical Library basımı esas alınmıştır).

⁴ Agathias, III, 21 (ed. Dindorf, *Historici Graeci minores*, Leipzig, 1871, II, ss. 275).

⁵ Menander, 6 (ed. Dindorf, II, ss. 5-6).

⁶ Mauricius, *Strategicon*, XI, 5 (J. Scheffer, *Arriani tactica et Mauricii ars militaris*, in tekrar basımı, Upsala, 1664, in vol. I of L. Niederle's *Nivot starych slovanit*, Prag, 1911, ss. 27-32).

⁷ Theophilactus Simocattes, VIII, 5 (ed. de Boor, Leipzig, 1887, ss. 293).

⁸ Theophanes, I, ss. 284 (ed. de Boor, Leipzig, 1883).

⁹ Waitz, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum Rerum Lango-bardorum* (Hannover, 1878), ss. 3 ve 54. Anthaib adıyla Antlar ilk kez Rafarik tarafından kullanıldı (*Slawische Altertümer*, Leipzig [1843], 130-131) Niederle tarafından kabul edildi. SS, IV, 72-73. Yine de K. Müllenhoff ve diğerleri tarafından tartışılmıştır, *Deutsche Altertumskunde*, II (Berlin, 1906), ss. 98.

¹⁰ I. M. Schnfelder, *Die Kirchen-Geschichte des Johannes von Ephesus aus dem Syrischen übersetzt* (Muenchen, 1862), s. 216: "Cap. XLVIII, Von der Eroberung und Verwüstung des Slaven-Landes." Efes'li John 6. Yüzyılda tanınmıştır.

¹¹ *Chronique de Michel le Syrien*, ed. Chabot, II (Paris, 1901), s. 362. Krş. J. Marquart, *OOS*, s. 483. Süryani Mihael, 1166-1199 arasında Antakya Yakubi Patriği idi.

¹² *The Chronography of Gregory Abul Faraj*; Süryanice'den E. A. W. Budge tarafından çevrildi, I (Oxford, 1932), 84. Bar Hebraeus 1226-1286 arasında yıldızı parlamıştır.

Yukarıda bahsedilen edebi kaynaklara ek olarak *Ἀνταῖ* şahıs adı da M.Ö. 3.yy.'da Kerç'te bulunan bir yazıtta geçmektedir.¹³

Çeşitli kaynaklarda ismin tercümesine dair benzerlik/ tekdüzelik yoktur. Prokopius, Menander ve Mauricius'ta *Ἀνταῖ*;¹⁴ Jordanes'te Antes, Antae ve Anti olarak geçmektedir. Tek olarak elimizde *Ἀντης* (Agathias) ve *Ἀνταῖ* (Kerc yazıtı) olarak bulunmaktadır.

Jordanis Antları, Slav ailesinin iki kolundan biri olarak görmektedir. O Slavlardan "Venetharum natio populosa (Venetharum ulusunun halkı) " olarak bahsetmekte ve ardından şunu ifade etmektedir: "quorum nomina licet nunc per varias familias et loca mutantur, principaliter tamen Sclaveni et Antes nominantur."¹⁵ (Adları çeşitli aileler ve yerleşimler tarafından değiştirilmiş olsa da onlar esasen Sklavenler ve Antlar olarak adlandırılmaktaydılar.)" Prokopius ayrıca "Sklavenlerin ve Antların uzak geçmişte tek bir isme sahip olduklarını" ifade etmektedir.¹⁶ Dahası, " bu iki barbar halk çok eski tarihlerden beri aynı yerleşik uygulamalara ve geleneklere sahipti... Ve her iki halk ayrıca aynı dil ve düpedüz aynı üsluba sahiptiler. Hatta onlar, görünüş itibarıyla da birbirlerinden farksızdılar. Çünkü hepsi son derece uzun boylu ve cesur insanlardır vücutları ve saçları ne çok açık renkli (beyaz tenli) ne de sarıdır, aslında daha koyu tipe de eğilimli değildirler, ancak renkleri biraz kırmızıya çalar. Ve tıpkı Massagetlerin yaptığı üzere onlar, bedensel rahatlığı önemsemeden, zorlu hayat yaşamaktadırlar."¹⁷

Jordanis'e göre Antlar, Karadeniz'e yakın, Dinyester (Turla) ve Dinyeper (Özi) Nehirleri arasındaki toprakları ele geçirmişlerdir.¹⁸ Prokopius Antlara ait iki ana gruptan bahsetmektedir: biri Aşağı Tuna'nın kuzeyinde, diğeri

¹³ V. V. Latyshev, *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini, II* (St. Petersburg, 1890), N 29, ss. 27 ve 30. Krş. A. Pogodin, "Epigraficheskie sledy sloviaanstva," *Sbornik statei po arkheologii i etnografii* (St. Petersburg, 1902), s. 162.

¹⁴ Niederle, *SS, IV*, s. 72'de Menander tarafından belirtilen *Ἀντης* biçimine atıfta bulunur. Bununla beraber C. Muller ve Dindorf hatta De Broof versiyonlarında yine de *Ἀντης* biçiminden değil yalnızca *Ἀνταῖ* den türetilir.

¹⁵ Jordanis, *Getica*, 34.

¹⁶ Procopius, *History of the Wars*, VII, 14, 29. Prokopius'a göre Slavların asıl adları Spori idi ve onların "birlerinden ayrı şekilde, düzensiz şekilde yaşadıklarını" bu yönüyle bildiklerini ifade eder. Krş. G. Vernadsky, "The Spali of Jordanis and Procopius Spori," *Byzantion*, XIII (1938), s. 263-266.

¹⁷ Aynı yer. VII, 14, 22 ve 26- 28.

¹⁸ Jordanis, *Getica*, 35.

Azak Denizi'nin kuzeyindedir.¹⁹ Onun daha çok aşına olduğu ve verdiği bilgilerdeki aktardıkları ilk gruba dair olmalıdır.

Antların siyasi örgütlenmelerine gelince, Prokopius onları oldukça serbest olarak betimler: “ Çünkü bu Sklavenler ve Antlar yalnızca tek bir kişi tarafından yönetilmezler fakat eskiden bir çeşit demokrasi altında yaşıyorlardı ve netice itibarıyla refahlarını içeren her şey, iyi ya da kötü ne varsa, insanlara atfedilmekteydi.”²⁰ Bu pasajda Batı Antları kastedilmektedir. Onların doğu gruplarına dair Prokopius, yalnızca onların “sayısız kabileye” bölündüklerinden bahseder: *ἔθνη τὰ Ἀντῶν ἄμετρα*.²¹

Prokopius'un Antların demokrasisine dair aktarımları temkinli kabul edilmelidir. Prokopius'un kastettiği Antların monarşik bir yapıda olmadığıdır. Fakat her kabile muhtemelen kendi liderleri ya da ileri gelenleri tarafından yönetilmekteydi. *Οἱ ἄρχοντες Ἀτῶν* Menander tarafından bahsedilmiştir ve bu şekil kabile konseyi büyükleri, yönetimin asıl sahipleridir. Muhtemelen bu, Antların zaman zaman iyi örülmüş siyasi birlikler oluşturmasını sağlayan büyülesine güçlü bir yönetici klanın varlığından kaynaklanmaktaydı. 376 civarında Got kralı Vinitharius'un saldırılarına karşı azimli bir direniş gösterdiler, ancak sonunda onun tarafından yenilgiye uğratıldılar.²²

6. yüzyılın ortalarında Antlar, istilacı Avarlara karşı uzun süreli direniş gösteren oldukça güçlü bir askeri yapı vücuda getirdiler.²³

Antların askeri düzenlerine gelince Prokopius onların “ çoğunluğu ellerinde küçük kalkanlar ve mızraklar taşıyarak, düşmanları üzerine yürüterek gittiklerini ancak hiçbir surette zırh giymediklerini” ifade eder.²⁴ Bununla birlikte, zorlu zeminlerde bile mücadele yetenekleriyle diğerlerini gölgede bıraktıklarını belirtir.²⁵ Diğer yandan Antların Bizans generalleri tarafından süvari olarak kullandıkları da bilinmektedir. İtalya'daki Gotlara karşı mücadele eden

¹⁹ İlk grup için: V, 27; VII, 14 ve 40; ikinci grup için: VIII, 4, 9.

²⁰ VII, 14, 22.

²¹ VIII, 4, 9.

²² Jordanis, *Getica*, s. 247. Krş. G. Vernadsky, “Goten und Anten in Südrussland”, *Südostdeutsche Forschungen*, III (1938), ss. 265 vd.

²³ Marquart, *OOS*, 127, 194, 504.

²⁴ VII, 14, 25.

²⁵ VI, 22, 3.

Belisarius'un ordusunda birçoğu "Hun, Sklaven ve Antlardan" müteşekkil bin altı yüz kadar atlı birlik mevcuttu.²⁶

Antlar hakkında epeyce tarihi malumat mevcut olmasına karşın, onların kökenleri bilhassa isimlerinin türeyişi hâlâ tartışmalı bir meseledir. Alanında uzman araştırmacılara göre Ant adı Slavca bir sözcük değildir²⁷ Bu sebeple yabancı bir kökene dayandığını farz etmek gayet olağan gözükmemektedir. 1878'de A. A. Kunik kendi görüşüne göre Antların yönetici klanının Çerkezlerin torunları olabileceğine işaret etmiştir.²⁸ Yakın zamanda, Dr. Niki Županić Antları Kuzeydoğu Kafkasya'nın ufak Lezgi kabilelerinden biri olan Andianlar olarak tanımlamaya teşebbüs etti.²⁹ Benim fikrime göre hem Kunik hem de Županić doğru yönde başladılarsa da yeterince yol kat edemediler. Makalemnin amacı, meselenin çözümüne ilişkin yeni bir teşebbüs sunmaktır.

Eğer yanılmıyorsam, Antların kökenleri Güney Rusya'daki Sarmat geçmişiyle bağlantılı olmalıdır. Sarmatlar, günümüz Kazakistan'dan Güney Rusya bozkırlarına M. Ö. 2. Ve 1. Yüzyıllar boyunca göç etmişlerdir. Bu en son gelenler, Sarmatların en güçlü kabilelerinden biri olan Alanlardı ve M. S. 1. Yüzyılda Aşağı Don ve Kuzey Kafkasya'da yerleşim göstermişlerdi. Şimdilerde birçok kaynakta Alanlara ya da muhtemelen Alanların belirli klanlarına atfedilen isimle karşılaşmaktayız. Çin kroniklerinde 奄蔡 şeklinde sunulan bu isim farklı versiyonlarla tercüme edilmiştir.³⁰ Hirth *An-ts'ai*³¹ adını önerirken; Wylie *Yen-tsa'e*³²; Chavannes *Yen- ts'ai*³³; Iakinf Яньцай³⁴; De Groot *An-*

²⁶ V, 27, 2.

²⁷ Krş. Niederle, *SS*, IV, 78, not 1.

²⁸ A. A. Kunik and Baron V. Rosen, " Izvestiia al Bekri i drugikh avtorov o Rusi i Slavianakh," *Zapiski Akademii Nauk*, XXXII, Suppl. N 2, s. 147.

²⁹ N. Županić, " Prvi nosilci etnicnih imen Srb, Hrvat, Čeh i Ant," *Etnolog*, II (1928), ss. 74-79; ayn. " Der Anten Ursprung und Name," *Actes du III-me Congres International d'itudes Byzantines* (Athenes, 1932), ss. 331-339. Andianlar için bkz. N. Marr, *Plemenni sostav naseleñiia Kavkaza* (Petrograd, 1920), s. 45. Dikkatimi N. Županić'in makalelerine çektiği için Bay Jacob Bromberg'e müteşekkirim.

³⁰ Mezkûr Çince karakterlerin tanımlanmasına ilişkin George Kennedy'ye teşekkür borçluyum.

³¹ F. Hirth, "The story of Chang Kien," *JAOS*, 37 (1917), 96.

³² A. Wylie, "Notes on the Western Regions," *Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, X (1881), s. 44.

³³ E. Chavannes, " Les pays d'Occident d'apres le Heou Han chou," *Tooung Pao*, Serie 2, vol. 7 (1907), ss. 170, 195.

³⁴ Iakinf Bichurin, *Sobranie svedenil o narodakh obitavshikh v srednei Azii v drevniia vremena*, III (St. Petersburg, 1851), s. 6.

*ts'at*³⁵ adını sunarlar. An- ts'ai ya da An- ts'at³⁶ adından ilk olarak Chang K'ien'in M. Ö. 140- 127 arasındaki raporlarını ihtiva eden *Tarihi Kayıtlar* (Shi- ki)'ın 123. Bölümünde bahsedilmiştir.

Aynı halktan, yine İlk Han Yıllıkları (Ch'ien Han Shu)'nın 96. Bölümünde ve Sonraki Han Yıllıkları (Heou Han Shu)'nın 118. Bölümünde bahsedilmiştir. İkinci kronik, ilk An-ts'ai yönetimin nihayetinde Alan-leao (Alani) yeni adını aldığına dair mühim bilgiler barındırır. Bu hadise muhtemelen M. S. 1. Yüzyıl dolaylarında gerçekleşmiştir.³⁷

Benim görüşüme göre Çince An'ts'ai (ki şimdi belirtilen Antae adına karşılık gelir) Toharca *ānt* şeklinde çevrilmiş olabilir. E. Sieg, W. Siegling ve W. Schultze tarafından sunulan *Tocharische Grammatik* (1931)'te *ānt*, Almanca " Fläche (alan- yüzey)" şeklinde tercüme edildi (B. 84, s. 52). Profesör E. Sieg benim sorgulamama cevap verecek kadar epeyce nazikti; buna göre *ānt* (Toharca A.) ya da *ānte* (Toharca B), Sankritçe *tala* ' ya karşılık gelmekte ve bu yalnızca Almanca Fläche'ye değil aynı zamanda "Ebene (alan- düzlük)" de tercüme edilebilir.³⁸ Bu durumda An'ts'ai adı muhtemelen 'ova- düzlük insanları' manasına gelmektedir.

Şimdi ise Çin yıllıklarında yer alan bulguları, Grek ve Latin yazarların kaynaklarıyla mukayese etmeliyiz. An'ts'ai adının Strabon'un "Αορσοι (XI, 2, 1) olarak F. Hirth³⁹ tarafından tanımlanması önerildi ve birçok araştırmacı tarafından da bu öneri kabul edildi.⁴⁰ Ancak J. Marquart, An'ts'ai ve "Αορσοι adının fonetik açıdan eşdeğerliliğine itiraz etmiştir.⁴¹ Buna göre, Strabo tarafından zikredilen bir diğer isim olan "Ασιοι (XI, 8, 2) bu bağlamda incelen-

³⁵ J. J. M. De Groot, *Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens*, II (Berlin und Leipzig, 1926), s. 15.

³⁶ Sayın Kennedy tarafından önerildiği üzere.

³⁷ Chavannes'e göre *Sonraki Han Yıllığı'nın* (Annals of the Later Hans) 118. Bölümündeki kanıtlara istinaden M. S. 125 civarındadır. Olası ilavelerle M. S. 170'ten sonrasında mümkün değildir. *T'oung Pao*, 1907, s. 150.

³⁸ Profesör E. Sieg 7 Mart 1938'de gönderdi. *Ānt* için (Toh. A) bkz. E. Sieg ve W. Siegling, *Tocharische Sprachreste, I* (Berlin und Leipzig, 1921), 62-b 4, 212-b 6, 231-b 3, 455-2.

³⁹ F. Hirth, " Ueber Wolga-Hunnen und Hiung-nu," *Sitzungsber. d. K. Bayer. Akad. d. Wiss., philos.-philol.-u. hist. Classe*, 1899, II, ss. 249-251.

⁴⁰ Krş. E. H. Minns, *Scythians and Greeks* (Cambridge, 1913), s. 107; M. I. Rostovtzeff, " The Sarmatae and Parthians," *Cambridge Ancient History*, XI, 94.

⁴¹ J. Marquart, *Untersuchungen zur Geschichte von Erau*, II, s. 240. E. Chavannes, " Les pays d'Occident d'apres le Wei Lio," *T'oung Pao*, Serie II, vol. 6 (1905), 558, n. 5.'den alıntılanmıştır.

meye değerdir.⁴² Ἀσαῖοι Ptolemaeus tarafından da Sarmatların bir kabilesi olarak bahsedilmiş, bu muhtemelen aynı adın bir diğer transkripsiyonudur.⁴³ Ayrıca Ἀσαῖοι (Ἀσσαῖοι şeklinde hecelenir), Bizanslı Stephanus tarafından da İskitya'da Ἀσσα şehrinin (κώμη) sakinleri olarak zikredilir.⁴⁴ Grek πᾶσι şeklinin *πᾶντσι'den⁴⁵ türediğini akılda tutarak, hem Ἀσίοι hem de Ἀσαῖοι adının muhtemelen An-ts'ai'den türediğini öne sürebilirim. Belli ki M.S. 1. Yüzyılda An-ts'ai adının başka bir Grekçe transkripsiyonu daha mevcuttur: Ἄντοι ya da Ἄντες. Bu diğer versiyon en az iki Latin yazar; Pomponius Mela ve C. Genç Plinius'ta korunmuştur. P. Mela, "super Amazonas et Hyperboraeos" şeklinde İskit halkının bir yerlerde yaşadığından bahsetmektedir ve diğerleri arasında Cissianti de geçer.⁴⁶ Plinius'ta da "Cisianti" geçmektedir.⁴⁷ Şimdi bu, iki farklı halktan vücuda gelmiş bileşik bir ad gibi durmaktadır: Cisi ve Anti.⁴⁸

Ἀσσα, Ἀσσαῖοι, Ἀσίοι biçimlerine geri dönecek olursak, onları As ya da Assi adıyla veyahut onların Ortaçağ'da bilinen bazı klanlarıyla mukayese edebiliriz. Nitekim Papa tarafından elçi olarak 1246- 48'de Moğol Kağanı'na gönderilen Plano Carpini, Moğollar tarafından hâkimiyet altına alınmış halklar arasında "Alan sive Assi" den bahsetmektedir.⁴⁹ 1253-54 yıllarında Fransız kralı tarafından Han'a gönderilen Rubruck, "Alani sive Acas" (diğer bir okuma şekliyle "vel Aas") ve "Alani qui ibi dicuntur Acias" (Alanlara orada Aslar denirdi) şeklinde bahseder.⁵⁰ As halkından, Rukneddin Baybars gibi birçok Arap müellif tarafından da bahsedilmektedir.⁵¹

⁴² Ἀσίοι biçimine yönelik net bir tanımlama mevcut değildir. A. Hermann, onun Yüe-chi olarak tanımlanmasını önermiştir. Bkz. Tocharoi ", Pauly-Wissowa Real-Encyclopadie, 2 Reihe, 12. Halbband (1937), c. 1632. Ἀσίοι= Ἀσιωνοί'e dair G. Haloun, Çin kroniklerindeki Usunlar olarak tanımlanmasını öne sürmüştür. Bkz. "Zur Uë-tşi- Frage" *ZDMG*, 91. 252.

⁴³ Ptolemaeus, *Geographia*, V, 9, 16 (ed. Nobbe, Leipzig 1843).

⁴⁴ Stephanus of Byzantium, s. v. (ed. Meinecke, Berlin 1849), s. 135.

⁴⁵ A. N. Jannaris, *An Historical Greek grammar* (London, 1897), p. 97. Krş. A. Kaegi, *Kurzgefasste griechische Schulgrammatik*, 12-13

⁴⁶ P. Mela, *Chorographia*, I, 13 (ed. Frick, Berlin, 1880, s. 4).

⁴⁷ Plinius, *Nat. Hist.*, VI, 35 (ed. Jahn, Leipzig, 1870).

⁴⁸ Bkz. N. Županić, *Etnolog*, II, 76-77. Cisi ve Anti'ler Rus kroniklerindeki (Çerkesler ve Osetler) Kozaklar ve Jasy'ların ataları olabilir

⁴⁹ Plano Carpini, ed. Beazley (London, Hakluyt Society, 1903), s. 68.

⁵⁰ Rubruquis, ed. Beazley (London, Hakluyt Society, 1903), ss. 164 ve 159.

⁵¹ Rukneddin Beibars 14. Yüzyılda tanımdı. Rusça tercümesini Tiesenhausen, *Materialy dlia istorii Zolotoı Ordı*, I, s. 116 olarak I. Kulakovskiı, *Alany po svedeniıam klassicheskikh i vizantiiskikh pisatelei* (Kiev, 1899), s. 66'dan alıntıldadm.

Rus Ortaçağ kroniklerinde bu ad genellikle Ясы (Iasy) şeklinde kullanılmıştır fakat en azından bir kerelik de olsa Асы (Asy) şekliyle de geçmektedir.⁵²

Ayrıca As haline (A-su) Ortaçağ Çin kaynaklarında da rastlamaktayız. 14. yüzyılın ilk yarısında Çin'de A-su'nun özel bir muhafız birliği mevcuttu.⁵³ As adı, Alanla bağlantılı şekilde, A-lan A-sz (Alani-As) olarak E. Bretschneider tarafından yayınlanan 14. yüzyıla ait Çin Ortaçağ haritasında da benzer şekilde bahsedilmiştir.⁵⁴ As adı genel manada Kuzey Kafkasya'da düşünülür ki yukarıda da bahsedildiği üzere günümüz Osetlerin (Rusça-Осетины) atalarıdır.

Yukarıda belirtilen meselenin neticeleri, Ant adının türetilmesiyle alakalı aşağıdaki tabloyu hazırlamamıza imkân sağlar:

I. An- ts'ai- ᾿Ασαῖτοι (᾿Αστοι)- Anti.

II. ᾿Ασῖτοι- Anti- Alani.

III. Alani- As.

IV. As -᾿Αντες, ᾿Ανται.

᾿Αντες ya da ᾿Ανται adının *ᾱς'dan türediğini düşünmekteyim. Çoğul biçimli ᾿Αντες, tıpkı γίγαντες'in γίγας'dan türediği gibi *ᾱς'dan türemiş olmalıdır.⁵⁵ Çoğul biçimli ᾿Ανες ya da ᾿Ανται, tekil biçimli ᾿Αντας ya da ᾿Αντης sonradan, tıpkı günümüz Grekçesinde olduğu üzere tekil γίγαντας (γίγας) gibi oluşturulmuş olabilir.⁵⁶

Aynı isimden Rus kroniklerinde Ясы (Iasy) şeklinde bahsedilir. Batlamyus'un ᾿Ασαῖται'sı Antların öncüleri olarak düşünebilirken, Ясы da onların ardılları olarak ele alınabilir.

⁵² Polnoe Sobranie Russkikh Letopiseĭ, I², s. 65; II³, s. 54; IX, 31.(Асы biçimine yönelik farklı okuma için)

⁵³ Palladiĭ, " Starinnye sledy khristianstva v Kitae," *Vostochnyĭ Sbornik*, I (St. Petersburg, 1877), ss. 47-49.

⁵⁴ E. Bretschneider, *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources*, II (London, 1910) haritalar, ad ve notları kapsamaktadır, s. 84.

⁵⁵ Krş. E. Kieckers, *Historische griechische Grammatik*, II (Berlin und Leipzig, 1926), s. 37.

⁵⁶ K. Petraris, *Lehrbuch der neugriechischen Volks- und Umgangssprache* (Heidelberg vs., 1903), s. 31.

Bununla beraber, Antae adının As ya da Ясы olarak tanımlanması Ant halkının bütünüyle Sarmat kabilelerinden biri olduğu manasına gelmemektedir. Bizim elimizde Prokopius tarafından verilen Antların, Sklavenlerle aynı dili konuştukları gibi mühim bir ifade mevcuttur.⁵⁷ Halkın büyük bir çoğunluğunun Slav olduğu aşikârdır. Sarmat adıyla tanınmalarının sebebi muhtemelen onların yönetici ailesinin bir Sarmat kabilesi olmasıydı. Prokopius'un Antların geleneklerinin Massagetlere benzetmesi yersiz olmayabilir.⁵⁸ Burada bariz bir şekilde bir kesimin yöneticiliği üstlendiği iki halkın ortak yaşamını gösteren bir durum mevcuttur. Çünkü Slavlar aslen tarımla uğraştıklarından, Sarmatlar da hayvancılıkla meşgullerdi; bu ise yerleşik halkı kontrolü altında tutan göçer bir yönetici tabakanın varlığına işaret etmektedir.

Bu tür durumlara Avrasya tarihinde pek sık rastlanmaz. Gerçekte, göçerler ekonomik manada yerli halklara bağımlıydı, dolayısıyla sürekli onları hâkimiyetleri altında tutmaya çalışırlardı. Güney Rusya'ya gelince, İskitler de aynı bileşimi sunmuşlardı. Daha sonraki hem Hazar hem de Moğol yönetimleri de benzer esaslara dayanmaktaydı.⁵⁹

Egemen bir klanın ya da yönetici bir ailenin, üzerinde egemenlik kurduğu halka adını yazdırması tarihte de sık karşılaşılan bir durum değildi. M.S. 9. yüzyılda Varenglerin Doğu Slavları hâkimiyetleri altına almayı başardıklarını ve 9.-10. yüzyıllar boyunca esas itibarıyla Kiev'deki Vareng egemen sınıfı için kullanılan Rus adının daha sonra bütün bir ulus tarafından benimsendiğini biliyoruz. Aslar ya da Antların, Doğu Slavlarına tıpkı Varenglerin daha sonra yaptığı üzere politik manada hâkim olmuş olabileceklerini iddia etmekteyim. Vareng Knyazları tarafından idare edilen Rus Kiev Devleti, genel olarak yakın zaman kadar Doğu Slavlarının ilk devleti olarak düşünülmektedir. Ancak böyle bir iddia artık geçerli değildir. Çünkü çok belirgin bir şekilde ilk Slav Devleti, Antların kurmuş olduğu devlettir.⁶⁰

Belirtildiği üzere Prokopius'a göre Ant halkı, iki gruptan müteşekkildi.⁶¹ Antların batı grubu Aşağı Tuna'dan, Pruth, Dinyester ve Güney Bug nehirlerinin kuzey havzasında yoğunlaşmıştı. Şimdilerde kullanılan Iasi adından da anlaşılacağı üzere (Rusça Яссы) merkezi muhtemelen günümüz Moldav-

⁵⁷ Yukarıda bkz. Bölüm I.

⁵⁸ Yukarıda bkz. Bölüm I.

⁵⁹ M. I. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia* (Oxford, 1922), ss., 42-43.

⁶⁰ Krş D. Odinets, *Vozniknovenie gosudarstvennogo stroia u Slavian* (Paris, 1935), s. 67 vd.

⁶¹ Bkz. Yukarıda, Bölüm. 3.

ya'ydı. Bu ad 14. Yüzyıl Rus şehirler listesinde Аскый торг (Askıy Torg, As pazarı).⁶²

Prokopius'a göre Doğu Ant grubu, Azak Denizi'nden kuzeydeki düzlüklerde yerleşmişlerdi. Hatta muhtemelen bu denizin adı As'lardan türemiştir. Bu sebeple Azak Denizi aslında 'As Denizi' ya da 'Ant Denizi' manasına gelmekte olduğu görülüyor.

Batı Antlarının popülasyonunu çoğunlukla Slavlar oluştururken, Sarmat unsurunun daha belirgin görüldüğü doğu grubunda vaziyetin farklı bir seyirde olduğunu ifade edebiliriz. Antların dirençli bir şekilde irade göstermesine hatta bazı Avar gruplarını alt etmeyi başarmalarına karşın 6. Yüzyılın ortalarında Avar istilası ile ağır şekilde sarsılmıştır.

Bulgarların Balkan Yarımadasına göçü Antların ana grupları ile Bizans İmparatorluğu arasında bir yarık oluşturdu. Antların ufak grupları Bulgarlar tarafından kolayca sindirilebilirdi. M. S. 7. Yüzyılda Güney Rusya'da Hazar Devleti'nin kurulmasından sonra Doğu ant grubu Hazarların hâkimiyetini tanımışlardır. Onlar, Aşağı Don (Tın)'un etrafında yerleşmişlerdi. İlginçtir ki bu bağlamda, 9. Yüzyılın yazarlarından el- Belazuri ve 10. Yüzyıldan el - Mesudi, 8. Yüzyılın hadiselerinden bahsederken birçok Slav unsurunun Hazar hâkimiyeti altındaki mevcudiyetlerini ifade etmişlerdir. Mesudi bilhassa onlardan Don Nehri'nin kıyılarında olduklarından bahseder.⁶³

Netice itibarıyla Antlar, Azak Denizi'nin güneyine, Kuzey Kafkasya'daki Kuban Nehri kıyılarına itilmişlerdir. İşte Rus kroniklerinin As'ları konumlandıkları yer orasıydı. Antların bu bölümü, Kuzey Kafkasya'da kalan, 5. Yüzyılda batıya doğru sürüklenen halkların ana birliğine katılmamış Alan gruplarıyla karışmıştır. Kafkas Antları ya da Alanlar günümüz Ossetlerin arka planını oluşturmuş olmalıdır. Yine de 8. Yüzyıldan 11. Yüzyıla kadar Slav unsuru Kafkas Asları arasında hâlâ güçlü bir şekilde hissediliyor olmalıdır. Bu, 10. ve 11. yüzyıllarda Kuban Nehri'nin ağzında kısmında merkezlenip gelişen bir Rus Tmutorokan Knayzlığı (prenslığının) oluşma olasılığını açıklamaktadır.

Antların batı grubuna gelirsek, 7. Yüzyıldaki yapılarının dağılmasının ardından, onlar her biri kendi adıyla bilinen münferit kabilelere ayrıldılar.

⁶² Poln. Sobr. Russk. Letopisei, VII, 240.

⁶³ A. Harkavy, *Skazaniia musulmanskikh pisatelei o slavianakh i Russkikh* (St. Petersburg, 1870), ss. 38 ve 140.

Onlardan Uliçler ve Tiversitiler Dinyester (Turla)ve Güney Bug (Aksu) Nehir havzasında kaldılar.

Diğer kabileler ise aşamalı bir şekilde kuzeye ve kuzeydoğuya doğru ilerlediler ve Sklavenlerin bazı kabileleriyle birlikte, daha sonra Rusya olarak bilinen ülkenin büyük bir bölümünü sömürgeleştirdiler. 8. Yüzyılda bu kabilelerin birçoğu önce Hazarların ve sonrasında da 9. Ve 10. Yüzyıllarda Varenglerin hâkimiyetini tanımışlardır.

Şimdi, Bizans kroniklerinde Ant adının neden 7. Yüzyılın başlangıcından sonra kaybolduğunu izah etmek zor değildir. Batı Antların vaziyeti zaten bozulmuş ve her bir kabile ayrı ayrı adları benimsemişti. Dahası, kuzeydoğuya göç eden kabilelerin çoğunluğu ve geride kalan Uliçler ile Tiversiti kabileleri hareketsiz kalıp, Bizans ile birebir temaslarını kaybetti.

Kuzey Kafkasya'ya göç eden ve Alanların geride kalan bakiyeleriyle karışan Doğu Antlara gelince, Bizans kroniklerinde onlardan sıklıkla söz edilmiştir ancak onlar artık "Ανται olarak değil, "Αλανοι şeklinde adlandırılmışlardır.

KAYNAKÇA

- BAR HEBRAEUS, *The Chronography of Gregory Abu'l Faraj*, E. A. W. Budge, I, Oxford, 1932.
- BICHURIN, İakinf, *Sobranie svedenil o narodakh obitavshikh v srednei Azii v drevniia vremena*, III, St. Petersburg, 1851.
- BRETSCHNEIDER E., *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources*, II, London, 1910.
- CARPINI, Plano I, ed. Beazley, London, Hakluyt Society, 1903.
- CHAVANNES, E., " Les pays d'Occident d'apres le Heou Han chou," *Tooung Pao*, Serie 2, vol. 7, 1907, s. 170, 195.
- " Les pays d'Occident d'apres le Wei Lio," *Tooung Pao*, Serie II, vol. 6, 1905, s.558.
- MICHEL LE SYRIEN, *Chronique de Michel le Syrien*, ed. Chabot, II, Paris, 1901.
- DE GROOT J. J. M., *Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens*, II, Berlin und Leipzig, 1926.
- HARKAVY A., *Skazaniia musulmanskikh pisatelei o slavianakh i Russkikh*, St. Petersburg, 1870, s.38, 140.
- HIRTH F., "The story of Chang K'ien," *JAOS*, 37 1917.

- HRUSHEVSKY, M. S., *Istoriia Ukrainy-Rusi*, I, Lvov, 1904.
- JANNARIS, A. N., *An Historical Greek grammar*, London, 1897.
- KIECKERS E., *Historische griechische Grammatik*, II, Berlin- Leipzig, 1926.
- KULAKOVSKIĬ I, *Alany po svedeniiam klassicheskikh i vizantiiskikh pisatelei*, Kiev, 1899.
- KUNIK, A. A., Baron V. Rosen, "Izvestiia al Bekri i drugikh avtorov o Rusi i Slavianakh," *Zapiski Akademii Nauk*, XXXII, Suppl. N 2, s. 147.
- LATYSHEV, V. V., *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini*, II, St. Petersburg, 1890.
- MARR, N., *Plemennoi sostav naseleniia Kavkaza*, Petrograd, 1920.
- MINNS, H., *Scythians and Greeks*, Cambridge, 1913.
- ODINETS, D., *Vozniknovenie gosudarstvennogo stroia u Slavian*, Paris, 1935.
- PLINIUS, *Naturel Hist.*, VI, 35, ed. Jahn, Leipzig, 1870.
- POGODIN, A., "Epigraficheskie sledy sloviaanstva," *Sbornik statei po arkheologii i etnografii*, St. Petersburg, 1902, s.162.
- PTOLEMAEUS, *Geographia*, V, 9, 16, ed. Nobbe, Leipzig 1843.
- ROSTOVITZEFF, M. I., "The Sarmatae and Parthians," *Cambridge Ancient History*, XI, 94.
- ROSTOVITZEFF, M. I., *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford, 1922.
- RUBRUQUIS, ed. Beazley, London, Hakluyt Society, 1903.
- SCHNFELDER, I. M., *Die Kirchen-Geschichte des Johannes von Ephesus aus dem Syrischen übersetzt*, Muenchen, 1862.
- SIEG, E., W. Siegling, *Tocharische Sprachreste*, I, Berlin und Leipzig, 1921.
- THEOPHILACTUS SIMOCATTES, VIII, 5, ed. de Boor, Leipzig, 1887.
- USPENSKIĬ, F. I. *Istoriia Vizantiiskoi Imperii*, I, Petrograd, 1914.
- VERNADSKY, G., "The Spali of Jordanis and Procopius Spori," *Byzantion*, XIII, 1938, s. 263-266.
- "Goten und Anten in Südrussland", *Südostdeutsche Forschungen*, III, 1938, ss. 265.
- ŽUPANIĆ, N., "Prvi nosilci etnicnih imen Srb, Hrvat, Čeh i Ant," *Etnolog*, II, 1928, s.74- 79.
- WAITZ, *Monrmenta Germaniae Historica, Scriptorum Rerum Lango-bardorum*, Hannover, 1878.
- WYLIE A., "Notes on the Western Regions," *Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, X (1881), s. 44.